

IURIDICA 1

OBSAH

<i>Karel Malý</i> : Vznik a vývoj československého pozemkového práva	3
<i>Vladimír Kindl</i> : K problematice vývoje právní úpravy svobody vyznání a svědomí u nás (Ústavněprávní rovina)	21
<i>Michal Skřejpek</i> : Organizace římské finanční správy za principátu	39

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Карел Малы</i> : Образование и развитие чехословацкого земельного права	3
<i>Владимир Киндл</i> : К проблематике развития административного ре- гулирования свободы вероисповедания и совести у нас (Конститу- ционно-правовой уровень)	21
<i>Михал Скржепек</i> : Организация римского финансового управле- ния при принципате	39

INHALT

<i>Karel Malý</i> : Entstehung und Entwicklung des tschechoslowakischen Bodenrechts	3
<i>Vladimír Kindl</i> : Zur Problematik der Entwicklung der administra- tiven Regelung der Bekenntnis- und Gewissensfreiheit bei uns (Verfassungsrechtliche Ebene)	21
<i>Michal Skřejpek</i> : Die Organisation der römischen Finanzverwal- tung während des Prinzipates	39

IURIDICA I

08241

- 1 Karel Mlýl: Vývoj a vývoj českého práva
11 Karel Mlýl: K problematice vývoje práva
21 Karel Mlýl: K problematice vývoje práva
31 Karel Mlýl: K problematice vývoje práva
41 Karel Mlýl: K problematice vývoje práva

CODEX

- 1 Karel Mlýl: Organizace a řízení
11 Karel Mlýl: Organizace a řízení
21 Karel Mlýl: Organizace a řízení
31 Karel Mlýl: Organizace a řízení
41 Karel Mlýl: Organizace a řízení

INHALT

- 1 Karel Mlýl: Einleitung und Entwicklung des tschechischen
11 Karel Mlýl: Einleitung und Entwicklung des tschechischen
21 Karel Mlýl: Einleitung und Entwicklung des tschechischen
31 Karel Mlýl: Einleitung und Entwicklung des tschechischen
41 Karel Mlýl: Einleitung und Entwicklung des tschechischen

KAREL MALÝ

VZNIK A VÝVOJ
ČESKOSLOVENSKÉHO POZEMKOVÉHO PRÁVA

I.

Socialistická právní věda zastává stanovisko, že systém práva nezůstává v průběhu vývoje společnosti neměnný. V souvislosti s rozvojem společnosti, zejména pak v souvislosti s nahrazením jednoho historického typu práva novým typem, dříve či později nezbytně dochází i k následným změnám v systému práva, tj. v jeho vnitřním členění na jednotlivá odvětví.

Pokud se — zejména v počátečních fázích vývoje nové společnosti — v určitém ohledu přitom přece jen navazuje na staré struktury, jde o návaznost po výtce pouze formální, přičemž se při vnějším zachování formy většinou podstatně mění obsah příslušných odvětví, jejich specifická váha a vzájemné vazby uvnitř systému nového práva. V dějinách práva není kromě toho výjimečným jevem, že odvětví, které bylo dříve všeobecně uznáno za profilující, ztrácí ve změněných společenských podmínkách své dominující postavení, případně zcela zmizí, zatímco do popředí vystupují odvětví jiná, která jsou s to bezprostředněji reagovat na nové společenské potřeby a sloužit jim.

Historická zkušenost ukazuje, že tento proces se odehrává nejen na přelomu mezi dvěma společenskoekonomickými formacemi, ale i v rámci jedné společenskoekonomické formace a jí odpovídajícího typu práva.¹⁾ Nezřídka k tomu ovšem dochází již v počátečních vývojových fázích nové společenskoekonomické formace, kdy probíhá destrukce, resp. revoluční přestavba starých struktur, a kdy se začínají silněji projevovat a institucionalizovat hodnoty nové společnosti. Uvědomíme-li si zároveň, jakým mezníkem v dějinách lidstva je socialistická revoluce, musí se nám zdát

¹⁾ Srov. např. vydělení obchodního a směnečného práva z práva občanského na určitém stadiu vývoje kapitalismu, resp. metamorfózu, kterou v současnosti prodělává v SSSR kolchozní právo či u nás zemědělsko-družstevní právo.

zcela přirozené, že už v prvních letech po ní dochází k výrazným změnám nejen v podstatě, ale i v systému nového práva.

V těchto dobách revolučního kvasu představuje pro jurisprudenci největší obtíž správně rozeznat objektivně danou existenci určitého okruhu stejnorodých společenských vztahů (ekonomické i neekonomické povahy), které se svým zvláštním charakterem odlišují od jiných společenských vztahů, do určité míry se od nich osamostatňují a získávají i v právní nadstavbě tomu odpovídající relativně samostatné postavení. Toto postavení je vyjádřeno prostřednictvím státu, který v socialistické společnosti reprezentuje zájem společnosti jakožto celku.

V této fázi, tj. při rozpoznávání objektivně existujícího zvláštního okruhu společenských vztahů a zejména pak při zabezpečení adekvátního výrazu těchto vztahů v komplexním a vnitřně skloubeném systému právních norem, se do celého procesu pochopitelně vnáší subjektivní prvek. Většínou to pak vede k vytváření různých variant řešení složitých otázek podstaty a členění systému práva. Problémy geneze a případných dalších vývojových modifikací jednotlivých právních odvětví, které jsou částmi systému práva, se tudíž těžko mohou obejít bez teoretických sporů a diskusí. Jediným oprávněným arbitrem tu může nakonec být společenská praxe, v níž se to či ono teoretické právní řešení buď osvědčí, nebo nikoliv.

Ani výstavba socialistického právního řádu v ČSR neproběhla bez urputných polemik, týkajících se systému nového práva a jeho členění. Diskuse se točily zejména kolem toho, jakým způsobem a v jaké formě vyjádřit v právní nadstavbě zcela novou strukturu majetkových vztahů v socialistické společnosti. Výsledkem byl mj. zrod zemědělskodružstevního práva, nová právní úprava vztahů mezi socialistickými hospodářskými organizacemi, která posléze vyústila v přijetí hospodářského zákoníku v roce 1964 a řešení jeho vztahu k normám občanského práva a další nové jevy. Bylo třeba reagovat i na změny v pozemkových vztazích.

První právní zásahy do oblasti pozemkových vztahů v poválečném období znamenalo *uzákonění pozemkové reformy*. Ta proběhla v letech 1945—1948 postupně ve třech fázích. Šlo o konfiskaci a rozdělení půdy nepřátel a zrádců, o revizi pozemkové reformy z doby po první světové válce a o tzv. novou pozemkovou reformu, která dovršila realizaci hesla „Půda patří těm, kdo na ní pracují“. Šlo přitom o významné změny v držbě zemědělské půdy, které kromě zabezpečení aktuálních ekonomických potřeb měly především obrovský politický význam, a to z hlediska utužení svazku dělníků a rolníků, jakožto základní podmínky zakotvení výsledků národní a demokratické revoluce a pozdějšího přechodu k socialistickým přeměnám na čs. vesnici.

Tyto zásahy, ať byly sebevýznamnější, nemohly však ještě znamenat radikální zvrat v samotné koncepci právní úpravy pozemkových vztahů.

Ta se stále ještě přidržovala rámce daného dosud platným systémem práva. Příslušná právní odvětví a jejich základní instituty nebyly těmito zásahy do pozemkové držby podstatněji dotčeny. Občanský zákoník ČSR z roku 1950 proto také plným právem deklaroval, že vlastnické poměry k půdě, založené na zásadě „Půda patří těm, kdo na ní pracují“, se spravují občanským zákoníkem, pokud zvláštní předpisy nestanoví jinak (srov. § 110 OZ).

Jinými slovy řečeno: pozemkové vztahy, zejména pak vztahy pozemkového vlastnictví, se ještě nevymanily ze sféry občanského práva, kam dříve tradičně náležely. Nelze si ovšem nepovšimnout, že závěrečných několik slov § 110 OZ otevíralo cestu k vývoji zvláštního pozemkového zákonodárství, které překračovalo tradiční rámec občanského práva. Ustanovením OZ se tudíž už tehdy v pozemkových vlastnických vztazích přiznávala jen subsidiární platnost.

Cesty k dalšímu vývoji nenaznačoval ovšem jen § 110 OZ, ale především skutečnost, že byla prvním zákonem o JZD z roku 1949 nastoupěna cesta socialistické přestavby vesnice, s níž bylo spojeno zespolečenšťování půdy jako výrobního prostředku.

II.

Na počátku etapy budování socialismu v ČSR, tj. na přelomu 40. a 50. let, kdy počínají vlastní socialistické přeměny, byla většina půdního fondu ČSR v soukromém vlastnictví, a to v rámci zaručeném Ústavou 9. května. Státní půda, zejména pokud šlo o zemědělskou půdu, představovala tehdy poměrně malou část rozlohy veškeré půdy. Přitom se nedalo očekávat, že by se v brzké době tento stav podstatněji změnil, neboť socialistická přestavba zemědělství se uskutečňovala při zachování soukromovlastnického práva k půdě.

Zejména se nedalo očekávat přijetí podobných opatření, k jakým došlo v sovětském Rusku hned v prvních dnech socialistické revoluce, kdy byla dekretem o půdě provedena nacionalizace veškeré půdy v zemi a vytvořeno tak „zřízení nejpružnější ve smyslu přechodu k socialismu“ (V. I. Lenin). Nehledě na neexistenci takového zřízení v ČSR bylo však i zde třeba vytvořit vhodné a pružné podmínky pro přechod k socialismu. To v našich podmínkách znamenalo zabránit hlavně tomu, aby se při neuskutečněné nacionalizaci půdy stalo soukromé vlastnictví půdy překážkou znemožňující, resp. brzdící provádění socialistických přeměn na vesnici i ve městech.

Pokud se týká městské půdy, byly v tomto směru provedeny potřebné zásahy bez obzvláštních komplikací. Většina pozemkového majetku měst-

ské buržoazie přešla do státního vlastnictví již v letech 1945—1948, a to většinou v souvislosti s konfiskací a znárodněním průmyslu, bankovníctví, pojišťovnictví a dopravy. Ostatní městská půda v soukromém vlastnictví (o půdě zastavěné rodinnými domky nemluvě), zejména tedy stavební pozemky, zastavěné činžovní domy, příp. i zahrady u nich, zůstaly pouhou málo významnou připomínkou bývalé hospodářské moci a síly městské buržoazie. Tato položka nemohla v žádném případě ohrozit proces, během něhož se ve městech vytvářelo socialistické zřízení. Majitelům těchto nemovitostí nebyly pochopitelně poskytovány žádné zvláštní úlevy. Byli naopak pomoci daňových nástrojů do určité míry omezováni. Nicméně jejich nemovitosti mohly zůstat v soukromém vlastnictví.²⁾

Jinak to však vypadalo na vesnici. Už na přelomu 40. a 50. let, tedy nedlouho po skončení pozemkové reformy, v níž byla velká část zemědělské půdy předána do soukromého vlastnictví individuálně hospodařícím rolníkům, byl v ČSR zahájen proces postupné kolektivizace zemědělství, při němž probíhalo zespolečenštění půdy vnesené do JZD. Stupeň zespolečenštění půdy nebyl zpočátku vždy stejně vysoký (srov. různé typy JZD). Avšak i při nejvyšším stupni zespolečenštění mělo být dosavadním majitelům zachováno právo soukromého vlastnictví k pozemkům, které v JZD sdružili. Rozpor, který tak vznikl mezi přetrvávající existencí práva soukromého vlastnictví k sdružené půdě a společenským užíváním této půdy jednotnými zemědělskými družstvy, byl řešen zaváděním zcela nových pozemkoprávních institutů.

Nejdůležitějším z těchto právních institutů se stalo *právo družstevního užívání pozemků*, které se vyvinulo postupně přes různá ustanovení provozních řádů a Vzorových stanov JZD, a jehož úprava byla v této etapě dovršena v zákoně o JZD č. 49/1959 Sb.

Vzniklo-li podle těchto předpisů právo družstevního užívání pozemku, poskytovalo JZD velmi široká oprávnění k hospodaření na půdě jeho členů, včetně dispozice s ní. Právo soukromého vlastnictví k půdě zůstalo sice zachováno, ale jeho obsah byl tímto institutem omezen natolik, že pro vlastníka postupně ztrácelo svůj praktický význam. Skutečnost, že užívací právo tímto způsobem vlastně „pohlcuje“ právo vlastnické, stávala na hlavu dosavadní pojetí práva občanského a signalizovala zdroj zcela nových, dříve neznámých vztahů. Ty se zjevně vymykaly zákonitostem zbožněpeněžních vztahů, porušovaly princip ekvivalence a tak se nepochybně vyčleňovaly z tradiční sféry občanského práva.

²⁾ Srov. vládní nařízení č. 15/1959 Sb. o opatřeních týkajících se některých věcí užívaných organizacemi socialistického sektoru, a zákon č. 71/1959 Sb. o opatřeních týkajících se některého soukromého domovního majetku. Nešlo jen o daňové hledisko. Podle těchto předpisů byli vlastníci činžáků omezeni i ve svých dispozičních právech.

Podobně narušilo dřívější pojetí právní úpravy pozemkových vztahů i zavedení jiných institutů užívání půdy. Bylo to mj. zavedení práva náhradního užívání pozemku v souvislosti s prováděním hospodářskotechnických úprav půdy (HTÚP) podle vládního nařízení č. 47/1955 Sb., které na rozdíl od předchozích zákonů o scelování (komasaci) půdy neřešily jen majetkové vztahy, spojené s výměnou pozemků, ale současně upravovaly i organizačně provozní uspořádání půdního fondu socialistických zemědělských organizací. Přitom výměna příslušných pozemků nebyla, jak tomu bylo dříve, založena na výměně vlastnického práva, ale realizovala se v oblasti užívacího práva k půdě.

Dále bylo zavedeno *právo užívání půdy k zajištění zemědělské výroby*, podle vládního nařízení č. 50/1955 Sb., které umožnilo, aby socialistické zemědělské organizace převzaly za určitých okolností do užívání půdu soukromých vlastníků, kteří nevstoupili do JZD, a přitom nebyli schopni zajistit řádné obdělávání svých pozemků.

Tímto zvláštním způsobem, tj. prostřednictvím zavádění uvedených a jim podobných právních nástrojů, byla půda postupně vyjímána z oběhu zboží a specifičnost pozemkových vztahů tak vystoupila výrazně do popředí. Majetkové vztahy týkající se půdy (a ostatních přírodních bohatství) začaly nyní vytvářet ucelený okruh stejnorodých vztahů, které se podstatně lišily od ostatních majetkových vztahů, zakládajících se na oběhu zboží. Z hlediska odrazu těchto specifických společenských vztahů v právní nadstavbě měla pravděpodobně klíčový význam skutečnost, že se vytvořily nové instituty užívání půdy. Na rozdíl od dřívějška, kdy užívání vždy vyplývalo z vlastnictví a bylo v tomto smyslu součástí institutu vlastnictví, jednalo se tu o instituty samostatné, vytvářející se mimo vlastnictví.

Prof. V. Fábry, podpořený dalšími pracovníky teorie socialistického práva, vyvodil na zasedání vědecké rady Ústavu práce ČSAV v roce 1956 z těchto skutečností závěr, že „1) Pozemkové vztahy jsou zvláštní oblastí společenských vztahů; odpovídá jim zvláštní legislativa; politickopraktická potřeba volá po vydělení právních norem upravujících pozemkové vztahy do zvláštního odvětví. 2) Spojitost, jednotu a semknutost pozemkových právních vztahů v dnešních našich podmínkách je třeba vidět nikoli v nacionalizaci půdy, ale v jednotě správy, vlastnictví a užívání, která se projevuje v různé intenzitě a v různých formách ve vztahu k jednotlivým kategoriím vlastníků a uživatelů půdy. Pozemkověprávní vztahy tvoří u nás oblast zvláštních společenských vztahů, jejichž předmětem je půda. Jsou to vztahy správy, vlastnictví a užívání půdy stmelené v organickou jednotu.“³⁾

³⁾ Srov. Bulletin Ústavu práva ČSAV, čís. 1, P. 1956, str. 10—11.

Tyto závěry byly na uvedeném zasedání podpořeny některými pracovníky teorie a dějin socialistického práva, zdaleka se však ještě nesetkaly s podporou jednomyslnou. Bylo mj. namítáno, že tu ještě není dán jednotící prvek, který by současně odlišoval tyto společenské vztahy od ostatních. J. Švestka tehdy např. zastával názor, že pozemkové právo může jako samostatné odvětví vzniknout jedině tehdy, jestliže bude provedena nacionalizace půdy a v důsledku toho bude existovat jednotné, tj. státní vlastnictví k půdě: „V SSSR byla stejnorodost a specifičnost společenských vztahů a jim odpovídajících právních vztahů dána nacionalizací půdy. K té u nás nedošlo. U nás neexistují v současné době stejnorodé, specifické společenské vztahy a tomu odpovídající právní vztahy týkající se půdy. Jediné, co na stejnorodost ukazuje, je půda — předmět. Domnívám se, že předpokladem ke vzniku pozemkového práva jakožto samostatného právního odvětví by bylo třeba jednotného vlastnictví k půdě.“⁴⁾

Nehledě na tento názor, který nebyl ojedinělý, se však postupně přece jen prosadilo stanovisko, že pozemkové právo jako samostatné odvětví práva může vzniknout i dříve, než v důsledku nacionalizace půdy dojde k zavedení jednotného vlastnictví půdy. Samotný fakt nacionalizace půdy nemusí být vždy rozhodující, nýbrž jde spíše o to, že půda (a ostatní přírodní bohatství) se dostávají mimo oběh zboží. Vše nasvědčuje totiž tomu, že vzhledem ke svému zvláštnímu charakteru se půda a ostatní přírodní bohatství vymaňují z oblasti zbožních vztahů za socialismu daleko rychleji, než je tomu u produktů lidské práce. Ty se naopak nedostávají v první vývojové fázi socialismu z oblasti zbožních vztahů ani tehdy, jsou-li nacionalizovány. A právě v důsledku této zvláštnosti vytváří se zde zvláštní skupina společenských vztahů, týkajících se půdy a ostatních produktů přírody, která se liší od vztahů, týkajících se produktů lidské práce. Tato skutečnost nacházela u nás stále v širší míře své vyjádření i v právu.

Na uvedeném zasedání vědecké rady Ústavu práva ČSAV v roce 1956 byla v souvislosti s významem nacionalizace půdy v sovětském Rusku pro vznik sovětského práva pozemkového diskutována i otázka perspektiv nacionalizace půdy v ČSR. Akademik Vladimír Procházka vysvětlil ve svém vystoupení specifické podmínky, které umožnily provést v sovětském Rusku hned v prvních dnech Říjnové revoluce jednorázovou nacionalizaci veškeré půdy v zemi a dal v úvahu, zda by nebylo u nás, kde podobné podmínky neexistují, vhodnější řešit úkol socialistické přestavby pozemkových vztahů jinak, a to konstitutováním pojmu pracovního vlastnictví půdy.⁵⁾ Jeho podnět však zůstal bez odezvy. V diskusi pak bylo

⁴⁾ Tamtéž, str. 16—17.

⁵⁾ Tamtéž, str. 3.

polemizováno s názorem, že vývoj v ČSR neprobíhá směrem k nacionalizaci půdy. Dokazovalo se, že i když „cesta přímého přechodu do státního vlastnictví se už v podstatě vyčerpala, vývoj půjde dál cestou nepřímou“.⁶⁾

Smyslem zasedání vědecké rady Ústavu práva ČSAV nebylo ovšem autoritativně konstatovat existenci či neexistenci pozemkového práva jako samostatného odvětví práva, ale prodiskutovat jen předpoklady jeho vývoje a stanovit směr dalšího bádání v oblasti právních vztahů týkajících se půdy.⁷⁾

Pro celý další vývoj pozemkového práva byla významná hlavně skutečnost, že v souvislosti s otázkou samostatnosti pozemkového práva byly v diskusi nastoleny otázky perspektiv nacionalizace půdy v ČSR. Při řešení koncepčních otázek pozemkového práva v ČSR se nepokládalo za možné tuto klíčovou otázku obejít a nezaujmout k ní stanovisko.

V ČSR, stejně jako i v ostatních evropských lidově demokratických zemích, neexistovalo na rozdíl od sovětského Ruska žádné rolnické hnutí, které by požadovalo nacionalizaci půdy. Soukromovlastnické principy pronikly v období kapitalismu v těchto zemích do pozemkových vztahů v daleko širší míře, než tomu bylo před revolucí v Rusku. Proto přesto, že na přelomu 50. a 60. let bylo v podstatě už zespolečnění půdy dokončováno (v souvislosti s kolektivizací a dalšími procesy), nepřicházelo v úvahu provedení jednorázové nacionalizace půdy jako v sovětském Rusku. Zjistilo se totiž, že zavádění socialistického způsobu výroby nemůže být na překážku ani ponechání soukromého vlastnictví půdy, které může být pomocí užívacích práv a jiných právních nástrojů neutralizováno.

Zároveň však nelze nepřipomenout, že nezávislost způsobu výroby na formách pozemkového vlastnictví je možná jen v určitých hranicích. Dříve či později si každý způsob výroby vytváří odpovídající formu vlastnictví. To platí pochopitelně i o socialistickém způsobu výroby a o formě vlastnictví půdy, která se dříve či později musí za socialismu stát vlastnictvím společenským. „... Budoucnost rozhodne, že půda může být jediné majetkem národním.“⁸⁾

⁶⁾ Tamtéž, str. 14. K různým formám dosažení nacionalizace půdy srov. Karel Malý: Pozemkové zákony Říjnové revoluce, UK, Praha 1965, str. 23, 68, 71.

⁷⁾ Diskuse s podobným zaměřením byly v té době uspořádány i v Brně (z iniciativy prof. Blažkého) a v Praze (na zasedání občanskoprávní sekce Právnického ústavu ministerstva spravedlnosti).

⁸⁾ Srov. K. Marx: Nacionalizacija zemli, Sočiněnija tom XIII, č. 1, Moskva 1936, str. 342. Tento rukopis napsal K. Marx v roce 1869 jako poznámky k větší práci o nacionalizaci půdy, která se však nezachovala.

Viz též známé stanovisko Jiřího Dimitrova: „Z toho, že v dnešních našich podmínkách, při vývoji zemědělských výrobních družstev nepovažujeme znárodnění půdy za nezbytnou podmínku rozvoje zemědělského hospodářství, v žádném případě nesmí vyplývat závěr, že vybudování socialismu na vesnici je vůbec možné

V ČSR, a podobně i v jiných evropských socialistických zemích, byl v souvislosti s touto tezí stále více přijímán názor, že i v těchto zemích povede vývoj dříve či později k nacionalizaci veškeré půdy, že však jí bude dosaženo zřejmě obráceným postupem, než tomu bylo v sovětském Rusku: „Na rozdíl od Sovětského svazu, kde nacionalizace půdy byla provedena jednorázovým aktem a byla počátkem socialistických přeměn na vesnici, v lidově demokratických zemích nacionalizace půdy, opírající se o vůli rolníků, bude teprve dovršením pozvolného vývoje na podkladě měnících se a změněných ekonomických podmínek, bude teprve důsledkem vyšší úrovně zespolečenštění výroby a výrazem dosažených hlubších socialistických ekonomických a jiných společenských vztahů. Nikoli tedy jednorázový převod půdy jakožto předmětu vlastnictví na stát s následujícím vytvářením socialistických výrobních vztahů, nýbrž postupné zespolečenštění půdy jako předmětu hospodaření, vedoucí ke změnám i ve vlastnických vztazích a tyto změny si též vynucující.“⁹⁾

V ČSR a ostatních lidově demokratických zemích se tedy otázka nacionalizace půdy měla řešit postupně, a to tím, že půda bude stále více vyjímána z oběhu zboží prostřednictvím omezování prodeje a koupě půdy mezi soukromými osobami, omezování pachtu půdy apod. Jakmile bude ve vztahu k půdě dosaženo nakonec úplného zákazu prodeje, koupě, pachtu apod., bude tím fakticky dosaženo i nacionalizace půdy, která zůstane nadále pouze v bezplatném užívání a držbě (nikoliv tedy už v „úplném“ vlastnictví) jejich dosavadních majitelů.

Touto postupnou cestou může být fakticky dosaženo nacionalizace půdy bez ohledu na to, zda bude formálně vyhlášena či ne; rozhodující skutečností se může stát praktické zrušení „úplného“ soukromého vlastnictví půdy, místo něhož by mohly být zavedeny jiné právní instituty. K nacionalizaci půdy by tudíž v tomto případě došlo zcela obráceným postupem než v SSSR, avšak výsledek by byl úplně stejný.

Možno zde nakonec připomenout, že ani v SSSR nebyla nacionalizace půdy vyhlášena přímo. Bylo jí dosaženo nepřímo, prostřednictvím varianty označené Leninem už v roce 1905 jako varianta A, tj. zrušením soukromého vlastnictví půdy a zákazem půdu prodávat, kupovat, pachtovat apod. Rozdíl je ovšem v tom, že v sovětském Rusku to bylo dekretem o půdě

bez znárodnění půdy. Počítáme s tím, že s postupným získáním chudých a středních rolníků do pracovních družstevních zemědělských hospodářství, s vývojem strojně traktorových stanic, jakož i zákazem pronájmu půdy, pozdějším omezením a zákazem prodeje a koupě půdy, snížením a pozdějším odstraněním renty z rozhodnutí samotných členů družstev, až to podmínky dovolí, se vyřeší prakticky otázka znárodnění půdy tím, že veškerá půda zůstane pracujícím rolníkům na věčné užívání“ (Jiří Dimitrov: Bulharsko na cestě k socialismu, Knihovna aktualit Světových rozhledů, sv. 11).

⁹⁾ Fábry a kol.: Stručné kapitoly z pozemkového práva, Praha 1963, str. 39—40.

provedeno jednorázově, zatímco v ČSR a v ostatních socialistických evropských zemích k tomu dochází postupně.

Kromě omezování zbožné peněžních vztahů a jejich právních ekvivalentů, jako je soukromé vlastnictví půdy se všemi jeho atributy, nelze opomenout ani skutečnost, že v této vývojové etapě pozemkového práva probíhal v ČSR i jiný proces, tj. neustálé rozšiřování půdy ve státním vlastnictví. Umožňovaly to, vedle dobrovolného darování půdy státu, především tehdy platné předpisy o vyvlastnění, tj. hlavně zákon č. 87/1958 Sb. o stavebním řádu.¹⁰⁾ Na tento stavební řád a jeho procedurální pravidla o postupu při vyvlastnění se odvolávala většina ostatních právních předpisů, které stanovily možnost vyvlastnění pro jiné společensky důležité účely, např. silniční zákon, horní zákon, zákon o vodách, zákon o civilním letectví aj. Stavební řád připouštěl ovšem ještě, aby v důsledku vyvlastnění byla půda převedena nejen do státního vlastnictví, ale případně i do vlastnictví občanů nebo nestátních organizací, v jejichž prospěch se vyvlastnění provádělo (v tomto ohledu navazoval tudíž na staré pojetí vyvlastnění).

Právní režim většiny státní půdy se řídil *předpisy o tzv. správě národního majetku*, které se v období budování socialismu v ČSR počínaje rokem 1949 několikrát měnily, až k jejich sjednocení vládním nařízením č. 81/1958 Sb. o správě národního majetku. Tyto předpisy o správě národního majetku nevzaly však v úvahu zvláštnosti půdy a zavedly jednotný režim správy pro veškerý národní majetek, včetně půdy. Už tehdy byla vícekrát vznesena pochybnost o tom, zda je toto řešení nejvhodnější, resp. zda by půda neměla být i státním organizacím přidělována nikoliv do správy, nýbrž do užívání.¹¹⁾

Tuto správu národního majetku (tedy včetně půdy) je třeba lišit od státní správy veškerého (tj. nejen státního) půdního fondu. Státní správa půdního fondu republiky je širším pojmem než správa půdního fondu ve státním socialistickém vlastnictví, kterou vykonávají její uživatelé. Uskutečňuje se v různé intenzitě, např. stanovením hospodářského účelu půdy a jejího využití, omezováním a kontrolou dispozičních oprávnění vlastníků půdy apod. Na rozdíl od SSSR, kde tato oprávnění plynou též z obsahu vlastnického práva státu k veškeré půdě, u nás je vyvozujeme pouze z mocenských funkcí státu, který není vždy vlastníkem.

¹⁰⁾ Stavební řád však tehdy ještě připouštěl vyvlastnění nejen ve prospěch nestátní organizace a občana, ale též přechod půdy do jejich vlastnictví.

¹¹⁾ Srov. např. V. Fábry ve sborníku „Vznik a vývoj socialistického státu a práva“, Praha, UK 1976, str. 265–266.

III.

Takto se již v průběhu 50. a na počátku 60. let postupně vytvářela základní struktura a vznikaly hlavní instituty československého pozemkového práva. Naše právní věda vypracovala na tomto základě teoretický systém pozemkového práva jako samostatného odvětví právní vědy a pedagogické disciplíny, která se brzy nato začala vyučovat na našich právnických fakultách.¹²⁾

Paralelně s tímto vývojem došlo u nás v první polovině 60. let k významné kodifikaci právní úpravy majetkových vztahů — v roce 1964 byl přijat hospodářský zákoník a v témže roce i nový občanský zákoník, který nahradil zákoník z roku 1950. Právní úprava pozemkových vztahů zůstala však i nadále v dosavadní roztržité podobě, tj. bez hlubší koncepce a koordinace. Mnohé pozemkové právní předpisy byly pouze novelizovány, čímž se vyhovělo jen těm nejnezbytnějším aktuálním potřebám praxe. Přetrvával však hlavní nedostatek dosavadního stavu, že totiž každé odvětví národního hospodářství a jejich ústřední orgány státní správy vydávaly své resortní předpisy o půdě. V nich se pochopitelně upravovaly jen bezprostřední vertikální souvislosti, což nakonec, vzhledem k pouze resortnímu poslání těchto orgánů, nemohlo ani být jinak. Volání po teorii pozemkového práva zdůvodněné a jí postulované komplexní a jednotné reglementaci základních pozemkových vztahů v jednotném zákoně o půdě, resp. pozemkovém zákoníku, nebylo tedy vyslyšeno.

Typickou ilustrací tohoto stavu je historie právní úpravy ochrany zemědělské půdy. Právní předpisy o ochraně zemědělského půdního fondu byly tehdy několikrát změněny, částky placené podniky za odnětí půdy zemědělské výrobě se neustále zvyšovaly, přesto však výsledky tohoto úsilí byly nedostatečné. Názorně se ukázalo, že dílčí ochrana samotné zemědělské půdy, která je izolována od mnohostranné problematiky využívání teritoria státu jako celku, a navíc pojmáná převážně jen jako soustava sankcí, je málo účinná. Právní úprava ochrany zemědělské půdy i půdy jiného hospodářského určení vyžaduje nepochybně respektování komplexních, horizontálních hledisek. Nelze se při tom omezovat na pouhý resortní přístup.

Vycházejíc z těchto poznatků, přijala právní komise ÚV KSČ¹³⁾ v roce 1964 *usnesení o potřebě vypracování komplexního právního předpisu o základních pozemkových vztazích* a brzy nato zahájilo Národní shromážd-

¹²⁾ Srov. V. Fábry: Stručné kapitoly z pozemkového práva, SPN, Praha 1963; M. Štefanovič: Pozemkové právo ČSSR, Bratislava 1965; V. Fábry: Základní teoretické otázky čs. pozemkového práva. ČSAV, Praha 1967.

¹³⁾ Viz V. Fábry: Leninské pojetí pozemkových vztahů, ve sborníku „Univerzita Karlova k výročí narození V. I. Lenina“, UK, Praha 1971, str. 365 a násl.

dění práce na přípravě takového zákona o půdě. Jako základ pro práci sloužil komisím Národního shromáždění návrh zákona o půdě, který vypracoval prof. V. Fábry.

Jeho návrh se s menšími úpravami v podstatě přidržel členění, které bylo prof. Fábrym a jeho spolupracovníky vypracováno již v průběhu předcházejících teoretických diskusí o systému československého pozemkového práva.¹⁴⁾

Část I: Úvodní ustanovení tvořila jakousi obecnou část pozemkového zákona. Měly v ní být vyjádřeny zvláštnosti půdy jako produktu přírody a zároveň základu veškerého našeho přírodního bohatství a společenská nutnost racionálního a efektivního využívání veškerého území v jednotě celospolečenských, skupinových a individuálních zájmů. Podstata pozemkových vztahů byla tu formulována jako organická jednotka vztahů užívání, pozemkové správy a vlastnictví půdy.

Část II: Účelová určení půdy vypočítávala především jednotlivé kategorie půdy. Byly tyto: půda zemědělská, lesní, půda určená pro báňský průmysl a jako dobývací prostory, půda pokrytá vodou, půda určená jako plocha k zastavění pro výrobu, dopravu a spoje. včetně vedení elektrické energie, ropy, plynu apod., pozemky určené pro obytné budovy (včetně pozemků pro individuální potřebu občanů, jako jsou rodinné domky, chaty, garáže), pozemky určené k účelům obrany a bezpečnosti, školství a kultury, zdravotnictví, tělesné výchovy a rekreace (včetně zahrádek) a posléze zeleň, chráněná území, státní přírodní rezervace, parky, okrasné zahrady apod.

Jádrum této části však nebylo ani tak registrování tohoto stavu, vytvořeného přírodou nebo činností člověka, ale spíše úprava způsobu, jak jsou tyto kategorie půdy určovány, příp. jak a kým může být provedena změna účelového určení půdy a co to znamená pro její právní režim, který je pro různé kategorie půdy odlišný.

V souvislosti s tím se kladl na zajištění co nejužšího vztahu celého procesu územního plánování k účelové kategorizaci půdy, čímž se sledovalo prohloubení adresnosti a tudíž i závaznosti aktů územního plánování na jedné straně a zmírnění dosavadní roztržitosti postupů a orgánů, jimž náleží oprávnění měnit účelové určení půdy na straně druhé.

Prosazovala se tu snaha náležitě koordinovat i termín právní změny v účelovém určení půdy se změnou v subjektu uživatele a jeho povinností zajistit skutečnou realizaci nového účelového určení půdy, včetně jeho ochrany.

¹⁴⁾ Jeho shrnutí viz např. ve stati V. Fábry: K základním teoretickým otázkám československého pozemkového práva, AUC — Iuridica č. 3/1966, str. 133—134. Poněkud jiný systém vypracoval M. Štefanovič.

Zařazení části o účelové kategorizaci půdy na přední místo navrhovaného zákona o půdě, tj. před části o vlastnictví a užívání půdy, bylo svým způsobem revolučním, novátorským činem. Přes svou neobvyklost toto řešení však zcela odpovídalo stavu, kdy jak právní režim užívání půdy, tak i celý vývoj směrem k zespolečenštění půdy je různý a musí se diferencovat právě podle jednotlivých kategorií půdy.

Část III: Vlastnické vztahy k půdě se týkala problematiky, která vyvolávala při projednávání návrhu zákona o půdě nejvíce diskusí. Zařazení této materie do připravovaného zákona o půdě vzbuzovalo zejména u představitelů vědy občanského práva obavy, že se tu hodlá snad vytvořit nový druh vlastnického práva. Jejich připomínky vycházely z představy, jakoby nový druh vlastnického práva měl vzniknout vedle dosavadní struktury vlastnických vztahů, která byla zakotvena v občanském právu, a jejímž dělicím kritériem je, jak je známo, odlišný subjekt vlastnických oprávnění.

Ve skutečnosti šlo však v návrhu zákona o půdě o něco jiného. Nepopíralo se, že vlastnictví je institutem občanského, případně hospodářského práva, a že pozemkové vlastnictví netvoří zvláštní druh ani formu vlastnictví. Šlo jen o to, aby v souhrnném zákoně o půdě nezůstaly nepovšimnuty podstatné zvláštnosti vlastnických vztahů k půdě, jimiž se tyto vztahy podstatně liší od vlastnických vztahů, jejichž předmětem jsou věci movité a stavby. Takovými zvláštnostmi vlastnických vztahů k půdě bylo například navrhované vyloučení možnosti vzniku pozemkového spoluvlastnictví státu a nestátních organizací, jakož i nestátních organizací mezi sebou. Jinou takovou zvláštností bylo omezování pozemkového vlastnictví družstevních a jiných nestátních organizací, které bylo z hlediska koncepce návrhu zákona o půdě považováno do budoucna za zbytečné. Nepřipouštělo se ani osobní vlastnictví půdy, nýbrž jen právo soukromého pozemkového vlastnictví, i když vývoj směřuje i k jeho překonání.

Všechny tyto zvláštnosti vlastnických vztahů k půdě nebyly a asi též ani nemohly být potřebným způsobem honorovány v rámci občanského práva. Měly jednoho společného jmenovatele. Vycházely totiž z předpokladu, že v dlouhodobé perspektivě půjde o čím dále hlubší zespolečňování půdy jako předmětu užívání (hospodaření), vedoucí dodatečně ke změnám i ve vlastnických právních vztazích, a že dovršením tohoto pozvolného vývoje bude nacionalizace půdy (přechod vlastnického práva na stát).¹⁵⁾ Právní úprava vlastnických vztahů k půdě měla tuto vývojovou perspektivu respektovat, neklást jí do cesty zbytečné překážky a spíše

¹⁵⁾ Srov. k tomu např. V. Fábry: Jak dál s pozemkovým vlastnictvím, Právník č. 2, 1968, str. 135.

nenásilně napomáhat její realizaci. Tento cíl sledovala i úprava vlastnických vztahů v návrhu zákona o půdě.

Počítalo se konečně s tím, že v III. části zákona o půdě bude nově upraven i institut vyvlastnění. Přitom měly být zrevidovány a sjednoceny dosavadní vyvlastňovací předpisy (viz výše) a odstraněny pozůstatky předrevoluční právní úpravy tohoto významného právního nástroje, umožňujícího — kromě darování — dále rozšiřovat rozsah půdy ve státním vlastnictví.

Část IV.: Práva užívání pozemků byla založena na skutečnosti, že na dosaženém stupni vývoje pozemkových vztahů u nás hrají při exploataci půdy užívací práva důležitější roli než práva vlastnická. Zdůrazňovalo se ovšem, že podstatnou částí obsahu každého pozemkového užívacího práva je realizace účelového určení pozemku.

Muselo se však počítat s tím, že zatím je dosavadní úprava pozemkových užívacích práv roztržštěná a nepřehledná, jejich obsah velmi rozmanitý, často i nahodilý a značně se překrývá. Tak např. státní organizace mohla užívat státní půdu jako její správce, popř. jako dočasný uživatel, soukromou půdu jako dočasný uživatel, popř. jako náhradní uživatel nebo jako uživatel k zajištění zemědělské výroby. Družstvo užívalo státní půdu jako její trvalý nebo dočasný uživatel, soukromou půdu jako družstevní uživatel, popř. jako náhradní uživatel nebo jako uživatel k zajištění zemědělské výroby. Občané užívali půdu zase podle zcela jiných právních titulů.

Není proto divu, že se při přípravě zákona o půdě projevovala snaha sjednotit jednotlivé druhy užívacích práv. Zejména se to týkalo práv socialistických zemědělských organizací, které užívají zemědělskou půdu, a odděleně pak těch socialistických organizací, které užívají ostatní kategorie pozemků. O sjednocení a zjednodušení se přitom uvažovalo i u práva užívání půdy občany, jako bylo právo tzv. osobního užívání,¹⁶⁾ tzv. krátkodobé užívání pozemků občany, resp. ostatní užívací práva občanů osobní povahy, jako je třeba záhumnkové užívání půdy, užívací právo členů společenských organizací a jiná užívací práva občanů.

V této části návrhu se počítalo pochopitelně se stanovením podmínek vzniku a zániku užívacích práv a s úpravou odpovědnosti za jejich porušení. Zákon měl určit, ve kterých případech mají být uplatněny ty či ony způsoby ochrany užívacích práv a stanovit příslušnost orgánů pro pozemkové spory.

¹⁶⁾ Zavedení práva osobního užívání půdy občanským zákoníkem z roku 1964 vyplynulo z rozhodnutí, že stát nebude již v budoucnu převádět svou půdu do vlastnictví občanů ani k uspokojování jejich osobních potřeb a že smluvní převody nezastavěných pozemků mezi občany budou podstatně omezeny.

Část V.: Zemědělská půda, a VI.: Jiné kategorie půdy. Tyto části měly obsahovat souhrn práv i povinností orgánů a organizací vykonávajících různé úkony v zájmu správného využívání půdy a jednotlivých uživatelů příslušné kategorie půdy, a to v jejich vzájemných vztazích souvisejících s požadavkem plného racionálního využívání a ochrany těchto kategorií půdy.

Část VII.: Evidence půdy. Poté, co v 50. letech vznikly nové právní instituty, zabezpečující společenské užívání půdy nacházející se v soukromém vlastnictví, přestaly dřívější způsoby evidence půdy, tj. pozemkové knihy a pozemkový katastr, odpovídat novým požadavkům. V polovině 50. let byla proto založena navíc tzv. „jednotná evidence půdy (JEP)“, která měla za úkol evidovat pozemky v souladu s fakticky existujícími užívacími vztahy. Tato evidence měla v první řadě sloužit potřebám statistiky, plánování a řízení národního hospodářství, vyměřování dodávkové povinnosti a ochrany zemědělské půdy. Její slabina však spočívala v tom, že v potřebném rozsahu neevidovala vlastnické a jiné právní vztahy týkající se půdy.

Nový způsob evidence nemovitostí, zavedený zákonem č. 22/1964 Sb., beze změny přejímá operáty, v nichž je zakotveno faktické užívání půdy a ostatních nemovitostí, ale doplňuje je o údaje o vlastnických vztazích k nemovitostem. Tím nová evidence vlastně nahradila staré pozemkové knihy, do nichž se od té doby nevnašely žádné zápisy a které se předaly do úschovy notariátům jako pouhé archivní dokumenty.

Novou evidenci, která takto v plném rozsahu nahradila pozemkové knihy, pozemkový katastr i jednotnou evidenci půdy, vedou okresní orgány geodézie a kartografie. Tyto orgány berou nyní do evidence kromě vztahů vlastnických i správu národního majetku, trvalé užívání půdy a právo osobního užívání půdy. Do listu vlastnictví se zanášejí i různé právní skutečnosti, omezující vlastnické právo. Do listu evidence nemovitostí lze zapisovat právní vztahy k nemovitostem a jejich změny pouze na základě pravomocných rozhodnutí jiných orgánů. Orgány geodézie, které vedou evidenci, nemají tudíž právo samy řešit otázky právních vztahů týkajících se nemovitostí a měnit příslušné zápisy, pokud jim nebyly předloženy potřebné dokumenty.

Při přípravě zákona o půdě se počítalo s převzetím celé této nové úpravy evidence nemovitostí. Navíc byl vytyčen úkol zajistit, aby evidence půdy byla uvedena do souladu s novou kategorizací půdy, což mj. znamenalo prosadit u orgánů geodézie a kartografie potřebné změny v evidenčních položkách, jejichž struktura zatím přetrvávala z dřívější doby.

Část VIII.: Organizace pozemkové správy. V této oblasti stál na předním místě úkol nově upravit soustavu a kompetenci jednotlivých orgánů spravujících půdní fond na území celého státu. Aby byl

překonán stav dosavadní roztržitésti, navrhovalo se vytvořit jednotný pozemkový orgán objektivní povahy, popř. jako složku ONV či KNV, který by byl vybaven rozsáhlou pravomocí. U něj by se měli soustředit nejlepší odborníci na různé aspekty pozemkové správy, kteří by byli s to zajistit i z komplexního hlediska racionální uspořádání a využívání příslušného území. Tento orgán by vykonával též pozemkovou inspekci.

Organizace vykonávající pouze různé hospodářskotechnické služby, včetně evidence půdy, by byly od orgánů pozemkové správy oddělené a na nich nezávislé.

Doporučovalo se také, aby i v ústředí byl zřízen státní pozemkový orgán, snad v podobě komise představitelů nejdůležitějších ministerstev a jiných orgánů ústřední státní správy.

Část IX.: Ustanovení přechodná a závěrečná uzavírala návrh zákona o půdě.

IV.

V předchozích kapitolách jsem se snažil charakterizovat klíčové momenty vývoje pozemkového práva v ČSR. Vývoj šel přes vznik základních pozemkových právních institutů v průběhu 50. let k teoretickým diskusím o podmínkách vytvoření pozemkového práva jakožto samostatného odvětví práva, zákonodárství a právní vědy až k vypracování ucelené koncepce v návrhu prvního komplexního zákona o půdě z první poloviny 60. let, jímž se v této době zabývaly pracovní komise Národního shromáždění. Toto úsilí nebylo bohužel dotaženo k úspěšnému konci.

Od té doby uplynulo již dalších více než 20 let. V nich byla nadále postrádána právě koncepčně jednotná právní úprava pozemkových vztahů. Docházelo pouze k dílčím úpravám, které partikularismus pozemkoprávních vztahů jen dále prohlubovaly.¹⁷⁾

Z nich snad nejvýznamnější byla poslední *novelizace občanského zákoníka*.¹⁸⁾ Přinesla novou právní úpravu sousedských vztahů, ochranu držby, novou úpravu věcných břemen, které nyní zatěžují nejen vlastníka, ale i uživatele a jiné důležité změny. Ačkoliv některé naléhavé potřeby právní praxe byly touto novelou poměrně uspokojivě vyřešeny, jiné problémy naopak po ní nově vznikly (srov. např. nejasnosti kolem nového

¹⁷⁾ Vydáním zákona č. 122/1975 Sb., zákona č. 123/1975 Sb. a zákona č. 61/1977 Sb. se sice do značné míry obsahově sjednotila různá v nich upravená užívací práva k soukromé půdě, ale zůstávají mezi nimi nadále některé zbytečné rozdíly. Potřebné změny v právní úpravě ztěžuje navíc skutečnost, že by musely být provedeny v několika právních předpisech zároveň.

¹⁸⁾ Srov. V. Fábry, J. Drobník a j.: Zvyšování účinnosti pozemkového práva v procesu zdokonalování socialistické zákonitosti (AUC — Iuridica č. 3—4/1986, str. 250).

pojetí vydržení, týkajícího se jen věcí, které se mohou stát předmětem osobního vlastnictví, tedy nikoliv půdy), zejména také proto, že nenašly adekvátní odezvu v pozemkových vztazích upravených v předpisech o správě národního majetku, především v hospodářském zákoníku.

Diskuse o koncepčních otázkách pozemkového práva v tomto časovém úseku prakticky utichly, i když ke sjednocení stanovisek nedošlo a vývoj právní úpravy vlastnických a užívacích vztahů není zcela zjevně ukončen. Napomohla tomu i skutečnost, že nejasnost panuje i v některých otázkách teorie socialistického práva vůbec, zejména v otázkách základních kritérií členění právního systému na jednotlivá odvětví práva.

Čistě z hlediska pozemkového práva, jehož specifická je založena na zvláštnostech vztahů, které se týkají půdy jakožto produktu přírody, není zcela dořešena ani dnes velmi aktuální otázka souvislosti právní úpravy pozemkových vztahů s právní úpravou ostatních produktů přírody.¹⁹⁾

Za této situace dnes, stejně jako v minulosti, nejde ani tak o to, zda pozemkové právo (či právo produktů přírody) bude úředně „zjištěno“ jako samostatné odvětví práva či nikoliv, ale spíše o prosazení koncepčně jednotné právní úpravy pozemkových vztahů. Autor této statě se domnívá, že úsilí, které bylo v tomto směru již vynaloženo v polovině 60. let, by nemělo přijít nazmar. Tehdejší návrhy by — spolu s využitím poznatků z vývoje, který následoval, mohly i dnes sloužit jako vhodné východisko pro dosažení tohoto cíle.

Карел Малы

ОБРАЗОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЧЕХОСЛОВАЦКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

Резюме

Автор описывает образование и характеризует основные вехи развития земельного права в ЧССР. После установления основных институтов земельного права (в течение 50-х лет), которые выходили за традиционные рамки гражданского права (дело касалось, в частности, возникновения специфических прав социалистических организаций относительно землепользования), место имели теоретические дискуссии об условиях оформления земельного права в качестве самостоятельной отрасли права, законодательства и юридической науки. Кульминацией развития чехословацкого права стала по мнению автора разработка цельной концепции земельного права в проекте первого комплексного закона о земле (земельного кодекса), разра-

¹⁹⁾ V SSSR se v poslední době formuje právo ochrany a využívání přírodních zdrojů, které zahrnuje tradiční pozemkové právo v jeden celek s právní úpravou ostatních produktů přírody (vody, lesy, ovzduší atd.) v souvislosti s péčí o přírodu a životní prostředí.

ботанного проф. Фабри; указанный проект обсуждался в комиссиях Национального Собрания ЧССР. Национальное Собрание ЧССР представленный на обсуждение проект, однако, не утвердило и усилия проф. Фабри и его сотрудников, к сожалению, не были, таким образом, приведены к успешному концу.

С тех пор прошло более, чем 20 лет. В течение этих лет продолжало недоставаться концепционно единообразного правового урегулирования земельных отношений. Место имели лишь частные регулировки, которые партикуляризм земельных правоотношений только далее углубляли. Концепционная унификация правового урегулирования земельных отношений поэтому и сегодня справедливо представляет собой первоочередную задачу чехословацкого земельного права. Автор придерживается мнения, что усилия, затраченные в половине 60-х лет, не должны пропасть даром. Тогдашнее предложения вместе с использованием полученных сведений в ходе последовавшего развития могли бы даже в настоящее время послужить подходящим исходным пунктом для достижения указанной цели.

Karel Malý

ENTSTEHUNG UND ENTWICKLUNG DES TSCHECHOSLOWAKISCHEN BODENRECHTS

Resümee

Der Autor beschreibt die Anfänge der Bodenrechts in der TschSSR und charakterisiert die hauptsächlichsten Wendepunkte in seiner Entwicklung. Nach dem Entstehen der grundlegenden bodenrechtlichen Institute (im Laufe der 50. Jahre), die den traditionellen Rahmen des bürgerlichen Rechts überschritten (es ging besonders um die Entstehung von spezifischen Nutzungsrechten der sozialistischen Organisationen an Grund und Boden), gab es theoretische Diskussionen über die Bedingungen für die Herausbildung des Bodenrechts als eines selbständigen Zweiges des Rechts, der Gesetzgebung und der Rechtstheorie. Kulminationspunkt in der Entwicklung des tschechoslowakischen Bodenrechts war dem Autor zufolge die Ausarbeitung einer abgeschlossenen Konzeption des Bodenrechts im Entwurf des ersten komplexen Bodengesetzbuches, das Prof. Fábry ausarbeitete und das man im J. 1964 in den Kommissionen der Nationalversammlung der TschSSR zu behandeln begann. Die Nationalversammlung der TschSSR genehmigte den Entwurf jedoch nicht und die Bemühungen des Prof. Fábry und seiner Mitarbeiter führten leider nicht zu einem erfolgreichen Ende.

Seit dieser Zeit sind schon wieder weitere 20 Jahre verflossen, in denen weiterhin eine konzeptionell einheitliche rechtliche Regelung der Beziehungen zu Grund und Boden vermißt wurde. Es kam lediglich zu Teilregelungen, die den Partikularismus in den bodenrechtlichen Beziehungen nur noch weiter vertieften. Die konzeptionelle Vereinheitlichung der rechtlichen Regelung der Beziehungen zu Grund und Boden steht daher auch heute vor dem tschechoslowakischen Bodenrecht als seine erstrangige Aufgabe. Der Autor spricht seine Ansicht dahingehend aus, daß die Mühe, die in dieser Richtung bereits in der Hälfte der 60. Jahre aufgewendet wurde, nicht vergeblich sein sollte. Die damaligen Entwürfe könnten, zusammen mit den Erkenntnissen aus der Zeit der nachfolgenden Entwicklung, auch heute als geeigneter Ausgangspunkt zur Erreichung dieses Zieles dienen.

VLADIMÍR KINDL

K PROBLEMATICE VÝVOJE PRÁVNÍ ÚPRAVY SVOBODY VYZNÁNÍ A SVĚDOMÍ U NÁS

(ÚSTAVNĚPRÁVNÍ ROVINA)

Základní principy i konkrétní instituty předsocialistického ústavního-evropského a severoamerického zákonodárství byly teoreticky zdůvodněny v období ideové přípravy buržoazních revolucí a po převzetí politické moci buržoazní třídou legislativně zakotveny v nově utvářeném odvětví ústavního (státního) práva, tj. na našem území v rozmezí let 1848 až 1867.

Kontinentální koncepce ústavního práva byla sice nejvíce ovlivněna francouzským příkladem (především ústavami z let 1791, 1793, 1795), avšak více než dvoustupadesátileté rozpětí mezi nizozemským počátkem vlny buržoazních revolucí a jejím středoevropským zakončením na sklonku čtyřicátých let 19. století, leckdy znesnadňuje exaktní zjištění priority a komplikuje analýzu geneze těchto prvků, navíc ve výsledném konkrétním tvaru silně poznamenaných místními odlišnostmi historického a právního stavu v předburžoazním období jednotlivých států.

Nejinak je tomu v případě základních ústavních práv jednotlivce.¹⁾ Právě mezi nimi — přesněji mezi skupinou práv z oblasti osobního života a individuálními občanskými svobodami — nacházíme svobodu, jejíž klasické formulaci v čl. 10 Prohlášení práv člověka a občana²⁾ z roku 1789 předchází snad historicky nejdelší proces zrození, (ale i neméně dlouhý následný proces zkreslení v dalším vývoji buržoazního konstitucionalismu).

¹⁾ Komplexní výzkum těchto práv, včetně historickoprávního pohledu, byl před nedávnem proveden v rámci HÚ SPZV (1981—1985) VIII-5-4 „Základní práva, svobody a povinnosti občanů v ČSSR“. Přehled jeho výstupů in: Študijné materiály Právnického ústavu Ministerstva spravedlivosti SSR č. 1/1986, str. 114—128. Výsledná monografie Z. Češka—St. Zdobinský a kol. Základní práva a povinnosti občanů a jejich záruky je zařazena v edičním plánu nakl. Svoboda na rok 1988.

²⁾ „Nul ne doit être inquiété pour ses opinions même religieuses, pourvu que leur manifestations ne trouble pas l'ordre public établi par la loi.“

I když převažující výklad buržoazní právní praxe i vědy akcentuje v obsahu tohoto pravidla především svobodu vyznání nebo, jinak řečeno, náboženskou svobodu,³⁾ zahrnuje ustanovení též vyjádření kvalitativně vyššího stupně téhož práva s rozšířeným objektem — svobodu svědomí.⁴⁾

Snahy, usilující o prosazení nároku jednotlivce na státem zaručené svobodné přistoupení k libovolnému věroučnému systému, respektive možnost odmítnutí každého takového systému, v obojím případě jako nároku lidsky přirozeného⁵⁾ a právní stvrzení této volby jsou ovšem už v rámci buržoazního revolučního zákonodárství dřívější, i když často jen v zárodečné či omezené formě, nemluvě o tom, že je registrujeme ve filozofické, politické i právní literatuře,⁶⁾ časově mnohdy velmi vzdálené okamžiku jejich normativní petrifikace v právních předpisech raně buržoazních států.

Není pochyb o tom, že kořeny pojmu svoboda vyznání (svědomí) a po-

³⁾ „... buržoazní svoboda svědomí neznamená nic jiného než trpět všechny možné odrůdy náboženské svobody svědomí.“ K. Marx: K židovské otázce, in: K. Marx—B. Engels: O náboženství, SNPL, Praha 1957, str. 134.

⁴⁾ Svoboda vyznání umožňuje jednotlivci svobodné vnitřní přihlášení se k libovolnému náboženskému vyznání (konfesi) a jeho nerušený vnější výkon nebo, a pak jde o svobodu svědomí, svobodné přijetí a realizaci nenáboženského osobního přesvědčení, anebo ztotožnění s ateistickým (vědeckým) názorem, včetně jeho volné propagace. Srov. např. St. Zdobinský—St. Matoušek: Státní právo ČSSR, Panorama, Praha 1985, str. 137, 138—139; Kol. pod vedením St. Zdobinského a St. Matouška: Státní právo socialistických zemí, Panorama, Praha 1983, str. 181—182; J. Blahož a kol.: Státní právo kapitalistických zemí, Panorama, Praha 1981, str. 133, 136.

Česká a slovenská právnícká literatura nevěnovala těmto svobodám v posledních letech samostatnou pozornost. Zájem o tuto problematiku se výrazněji projevuje v literární produkci vědeckoateistické, která inspirována sovětským příkladem (např. G. V. Voroncov: Leninskije principy svobody sovesti, Leninizdat, Leningrad 1980; V. A. Kurojedov: Religija i cerkov v sovětskom gosudarstve, Politizdat, Moskva 1981, kapitola Zákony o náboženských kultech a svoboda svědomí; A. I. Barmenkov: Svoboda sovesti v SSSR, Mysl 2, Moskva 1986) zahrnuje do předmětu svého zkoumání i právní vztahy mezi občanem a náboženskými nebo nenáboženskými světonázorovými systémy a též právní poměry mezi státem a církevními organismy. Srov. např. J. Loukotka: Svoboda náboženského vyznání a její záruky v Československu, Nová mysl, XXXIV, 1980, č. 4, str. 111 až 122; J. Hanáček: K některým aktuálním otázkám svobody svědomí v Československu, in: Aktuální otázky církevní politiky a vědeckého ateismu, V., SPVC MK ČSR, Praha 1982 str. 4—25; několik příspěvků přinesl sborník Socialistický štát a cirkev, Pravda, Bratislava 1986; problematice je věnováno celé č. 6/1987 časopisu Ateizmus.

⁵⁾ „... právo být nábožným, ... právo vykonávat kult svého vlastního náboženství se počítá výslovně mezi lidská práva. *Privilegium vire* je obecné lidské právo.“ K. Marx: Kritika gothajského programu, in: K. Marx—B. Engels: Spisy, sv. 1, SNPL, Praha 1956, str. 387.

⁶⁾ Názory požadující svobodu přesvědčení, včetně náboženského, jsou ojediněle velmi staré (Lucretius Carus). V širším měřítku je zaznamenáváme v evropském myšlení 17. století (B. Spinoza, P. Bayle, J. Meslier) a 18. století (J. O. de la Mettrie, D. Diderot, C. A. Helvétius, P. H. Hollbach). Výstižnou formulaci v jádře buržoazního chápání svobody vyznání (svědomí) podal např. J. Locke (1632—1704): „Svoboda svědomí je přirozeným právem každého člověka ... a v otázkách náboženství nikoho nesmí nutit zákon nebo moc.“ J. Locke: Izbrannyye filosofskije proizvedeniya v 2 tomach, 2. t., Moskva 1960, str. 175.

čátky její právní úpravy můžeme hledat už v hloubi období feudálního. Zmíněné úsilí je přirozenou reakcí na negativní důsledky náboženského utilitarismu, který prakticky v celé Evropě ustrnul na stavu, v němž určení povinného vnějšího přináležení k určitému věroučnému systému, ať už šlo o katolicismus latinského ritu, luteránství, reformované vyznání, anglikánské vyznání či pravoslaví, a tím presumované vnitřní ztotožnění s jeho obsahem, spočívalo jen na panovníkovi a splývalo s jeho náboženským vyznáním (např. zásada „Une fois, une lois, une Roi“ ve Francii nebo princip „Cuius regio, eius religio“ ve Svaté říši římské). Poměr vůči jinověrcům určovala pak právní povinnost větší či menší nesnášenlivosti.

Situaci v jednotlivých zemích je třeba posuzovat diferencovaně. Někde se setkáváme ještě se zásahy pozdněfeudálního státu, sledujícími zmírnění tohoto stavu, jinde je to až zákonodárství vydávané během buržoazní revoluce, v němž se vyskytují zárodky obou svobod. Postupujeme-li chronologicky, poprvé narážíme na přiznání práva osobní možnosti volit si vyznání nezávisle na diktátu vnější moci v Utrechtské unii (čl. 13) z roku 1579, vydané severními nizozemskými provinciemi v revoluční válce proti Španělsku, dále pak v Nantském ediktu, kterým francouzský král Jindřich IV. roku 1598 zaručil právo na svobodné vyznání náboženství hugenotům (platil do roku 1685), což je obecně považováno za vůbec první reálné naplnění tohoto principu v Evropě,⁷⁾ posléze v několika anglických dokumentech, ať už jen připravovaných a neuzákoněných (např. Dohoda lidu z roku 1647) nebo platných (Nástroj vlády, čl. XXXIV—XXXVIII z roku 1653; Toleranční zákon z roku 1689) a nakonec v Zákoně o náboženské svobodě vydaném ve Virginii roku 1786, jímž je dovršena legislativní krystalizace těchto práv před jejich postulováním na počátku VFBR.

Početnost těchto předpisů v Anglii a jejich nepopíratelný vliv na ústavní vývoj amerických osad (např. Marylandský toleranční zákon z r. 1649) a posléze vymezení principu svobody vyznání a svědomí v americkém ústavním systému článkem 1 z I. cyklu dodatků Ústavy USA z roku 1791,⁸⁾ vedly v starší české literatuře k vyslovení zkresleného a přeceňujícího názoru, že „svoboda svědomí a náboženství stála v čele požadavků politických, zplodila ideu vrozených a nezadatelných práv každého individua...“⁹⁾

Přestože se prakticky ve všech aktech vydaných před vznikem úpravy francouzské a americké hovořilo o svobodě vyznání a leckdy i svědomí, byla tato terminologie interpretována věcně celkem úzce. Svoboda vyzná-

⁷⁾ Tento názor je vysloven i v učebnici J. Kincl a kol.: Všeobecné dějiny státu a práva, Panorama, Praha 1983, str. 223. V dalším výkladu s ním polemizuji.

⁸⁾ Congress shall make no law respecting the establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof...“

⁹⁾ A. Hobza: Autonomie náboženských svazů v moderním státě, nákl. vlast., Praha 1910, str. 39.

ní se chápala buď jako možnost alternativní volby mezi katolictvím a některou z forem protestantismu (např. ve Francii), nebo v druhé variantě se připouštěla jen v rámci křesťanských vyznání, ve skutečnosti neskrývané preferujících jedno z nich (např. protestantismus v Nizozemí) anebo — to je třetí možnost — byla otevřeně z volby některá z křesťanských konfesí zcela vyloučena (např. v Anglii římský katolicismus).

O mimokřesťanských hranicích svobody vyznání zpravidla vůbec uvažováno nebylo, stejně jako nepřicházela v úvahu právní pozice lidského individua mimo jakýkoli náboženský systém (bezvěrectví), čímž reálná svoboda svědomí se stávala bezpředmětnou. Teprve formulace, které přinesly právě Prohlášení práv člověka a občana a I. cyklus doplňků americké ústavy připouští, přesněji řečeno, jejich znění nevylučuje volbu náboženství jak v rámci křesťanství, tak mezi mimokřesťanskými věroučnými systémy (a to patrně včetně těch, jež mohou v budoucnu teprve vzniknout) a lze je vztáhnout i na osoby nehlásící se k žádnému náboženství.

Studium vývoje právní úpravy vztahu jednotlivce k náboženským věroučným soustavám na našem území vykazuje mnohé skutečnosti, jež potvrzují dříve vyslovená obecná konstatování, přináší ale i poznatky specifické. Domnívám se, že její rekapitulace by mohla napomoci právě ke zpřesnění v určení okamžiku i místa vzniku těchto svobod.

S možností vyznávat více než jednu konfesi se setkáváme na našem území v momentu, kdy byl monopol katolického vyznání latinského ritu narušen vznikem kališnictví (utrakvismu). Přijetím Čtyř pražských artikulů na Časlavském sněmu za zemský zákon v červnu 1421¹⁰⁾ byl poprvé dán legální podklad (a to nejen v Českém království,¹¹⁾ ale v celé Evropě) pro státem chráněnou koexistenci dvou systémů věrouky a kultových praktik, což ve svém důsledku znamenalo konec stíhání vyznavačů husitství z trestného činu kacířství a umožnilo volbu náboženství jak pro vrchnosti, tak jejich poddané.

Tato svoboda vyznání, a právem můžeme o ní mluvit, protože ve střední a západní Evropě jiný věroučný systém, mimo katolictví, rozšířen ani

¹⁰⁾ Archív český (AČ), III, str. 213 a násl.

¹¹⁾ Moravská šlechta se v listopadu roku 1421 na zemském sněmu v Brně k závěrům Časlavského sněmu nepřipojila (AČ, X, str. 246 a násl.) a rozhodující část země zůstala věrna Zikmundovi Lucemburskému. Utrakvismus nedosáhl na Moravě srovnatelného rozšíření a zakořenění jako na území českém, a proto moravská šlechta a měšťanstvo nepožadovaly jeho legalizaci v slavnostní a výslovné podobě. Přípustnost kališnického vyznání lze však z některých aktů dovodit. Na moravském území se především vztahuje tzv. Zikmundův brněnský zápis z roku 1435 (AČ, III, str. 427 a násl.), jež umožňuje přijímání pod obojí v těch kostelích, kde bylo až dosud zvykem. K narovnání mezi stoupenci vyznání katolického a kališnického v zemi došlo roku 1440 (AČ, X, str. 258 a násl.). Přes četné diplomatické i vojenské iniciativy husitů i v dalších zemích České koruny se tam utrakvismus výrazněji a trvaleji neujal a jeho existence nebyla právně podeprvena.

připuštěn v té době není,¹²⁾ byla roku 1433 v mezinárodněprávní a kano-nickoprávní rovině potvrzena Basilejskými kompaktáty, v nichž je obsa-ženo nucené přivolení ústředí katolické církve s touto skutečností a opa-kována v domácím zákonodárství roku 1436.¹³⁾

Představitelé obou věroučných systémů organizovaných v církvi kato-lické („podjednou“) a církvi kališnické¹⁴⁾ („podobojí“) uzavřeli roku 1485 na třicet let náboženský mír Kutnohorský,¹⁵⁾ který roku 1512 obnovili „na věčné časy“. Tím byly vytvořeny příznivé podmínky pro realizaci svobody vyznání dvou v zemi oficiálně uznaných a panovníkem chráně-ných věroučných soustav, na čemž nemohlo nic změnit ani papežovo jed-nostranné vypovězení kompaktát roku 1462. Zákonná existence dvojvěří v Čechách a na Moravě nemá v západokřesťanském světě 15. století a po-čátku 16. století paralelu. Zdejší normativní úprava vztahu jednotlivce k náboženství předešla nejméně o několik desítek let právní poměry kde-koli jinde. V Českém státě se vlastně poprvé uskutečnilo uplatnění prin-cipu svobody vyznání v jeho počáteční fázi; ve fázi právně garantované možnosti alternativní volby mezi dvěma věroučnými soustavami.

Mimo tento rámec svoboda vyznání zaručena nebyla, i když stoupenci třetí na našem území rozšiřované víry (od konce padesátých let 15. stol.) česko-bratrské a čtvrté konfese (od počátku dvacátých let 16. stol.) lute-ránské byli, vedle krátkých období různě motivované persekuce ze strany panovníka (Jiřího z Poděbrad, Vladislava Jagellonského, Ferdinanda I. Habsburského), fakticky tolerováni. Formálně stoupenci obou náboženství (společně nazývaných spolu s menšími sektami pikartská) stáli mimo zákon,¹⁶⁾ ale jejich postih byl komplikován mnoha důvody politickými, ideologickými i ekonomickými.¹⁷⁾ Převažující atmosféra relativní nábožen-

¹²⁾ Srov. Přehled dějin Československa I/1 (do roku 1526), red. J. Purš—M. Kropilák, Academia, Praha 1980, str. 459.

¹³⁾ AČ, III, str. 397 a násl.

¹⁴⁾ Použití pojmu „církev kališnická“, který jsem zvolil víceméně z důvodů literár-ních, je poněkud v rozporu se skutečným stavem věci. Utrakvisté neusilovali o organizační odtržení od katolické církve a o vytvoření nezávislé církevní orga-nizace. Naopak vytrvale se, při současném stvrzení věroučných a liturgických od-chytek, dožadovali uznání, že „jsou věrní křesťané a praví synové církve“. Tímto pojmem se rozumí pouze souhrn osob, hlásících se ke kalichu a existence samo-správného orgánu vyznávajících podobojí, tj. dolní konsistoře, případně společ-ného arcibiskupa s katolíky. Poslední pak realizováno nebylo.

¹⁵⁾ AČ, IV, str. 512 a násl.

¹⁶⁾ Pronásledování byli především čeští bratři. Hlavně během 16. století byla proti nim namířena řada mandátů (např. r. 1547, 1555, 1568, 1584, 1602); některé ovšem nebyly vůbec prováděny, jiné měly jen velmi omezený prostorový i časový dosah. Východiskem právní argumentace většiny těchto předpisů byl Svatojakubský man-dát Vladislava II. z roku 1508 (AČ, VI, str. 391 a násl.).

¹⁷⁾ Celkovou charakteristiku složitých náboženských poměrů v Čechách, na Moravě, Slezsku i obou Lužicích v první polovině 16. století přináší J. Janáček: České dějiny — Doba předbělohorská (1526—1547). Kniha I, díl 1, Academia, Praha 1971, str. 187—227.

ské tolerance vyústila ve druhé polovině 16. století ve faktické uplatňování zásady „*cuius regio, eius religio*“ a v povolení svobody vyznání pro příslušníky stavů, při současném zákazu veřejného výkonu náboženství státem neuznaného.¹⁸⁾ Poddaným se zaručovala svoboda vyznání dvou zákonných náboženství (katolického a kališnického) bez ohledu na víru pána, jiných, jen když byla v souladu s vírou vrchnosti, případně když odlišná víra byla vrchností tolerována.

Příznivý vývoj konfesní problematiky vyvrcholil počátkem 17. století, kdy Rudolf II. ve svém Majestátu¹⁹⁾ (roku 1609) definitivně uznal vyznání protestantské a českokobratrské. Volba mezi čtyřmi konfesemi a jejich veřejný výkon se stává právem pro všechny obyvatele státu. Tyto zásady zůstaly zachovány i během protihabsburského stavovského povstání v letech 1618—1620. Z tehdy přijaté „společné ústavy všech zemí Českého státu“ — České konfederace vyplývá ovšem zřejmá preference nekatolických vyznání.²⁰⁾ Nemůže však být pochyb o tom, že celkově skutečný obsah náboženské svobody dosáhl v Českém státě ve druhé polovině 16. a počátkem 17. století nejširších mezí v celé Evropě a rovněž právní úprava této svobody byla rozhodně nejpokročilejší.²¹⁾

Bělohorskou porážkou českých (v naprosté většině nekatolických) stavů (roku 1620) skončilo krátké období právně zajištěné svobody vyznání. Obnovená zřízení zemská (v Čechách roku 1627 a na Moravě roku 1628) striktně stanovila, že příslušníci stavů (a tím i jejich poddaní) musí vyznávat jediné víru katolickou.²²⁾ Všechna nekatolická vyznání (s nepodstatnou výjimkou pro hebrejskou víru) byla postavena mimo zákon a jejich stoupenci museli buď ke katolictví konvertovat nebo stát opustit. Každé veřejné, ale i soukromé vykonávání nekatolické konfese bylo protiprávní. Násilná rekatolizace vytvořila (až na drobné úlevy ve Slezsku a ašském inspektorátě) ze všech zemí České koruny homogenně katolickou zemi. Období feudálního absolutismu je obdobím popření principu svobody vyznání, jak se u nás vytvářel od husitského revolučního hnutí.

¹⁸⁾ Stalo se tak ústním uznáním České konfese, které provedl Maxmilián v roce 1575. Srov. její otisk in: F. Hrejso: Česká konfese, její vznik, podstata a dějiny, nakl. České akademie císa. Fr. Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1912, str. 695 až 717.

¹⁹⁾ Otištěn např. in: K. Krofta: Majestát Rudolfa II., nakl. Historického klubu, Praha 1909, str. 34 a násl.

²⁰⁾ Srov. např.: Oficiální tisk dokumentu, uložen v Univerzitní knihovně, sign. 54 C 152, čl. 1, 4, 7, 9, 10, 14, 16 aj.

²¹⁾ Na Moravě si stavové vymohli ústní slib náboženské svobody na Matyášovi v roce 1608. Ten se na zemském sněmu vyslovil, že každému má být „spolu s poddanými svými věřiti a náboženství své provozovati...“, jak komu Pán Bůh poznati dá“ (cituji podle F. Hrejso: c. d., str. 465). Slezským stavům byla v roce 1609 povolena augsburská konfese. V Lužici se naprostá většina stavů hlásila k protestantismu. Pro mizivé množství katolíků nebylo zapotřebí žádné právní úpravy.

²²⁾ Např. čl. A. XXIII českého zřízení, CIB, V/2, str. 32 a 34.

Tento stav trval až do října roku 1781, kdy císař Josef II. Tolerančním patentem²³⁾ vyjádřil přesvědčení o škodlivosti útlaku ostatních křesťanských vyznání a umožnil vyznávat, vedle privilegované katolické víry, tři další konfese: augsburskou luteránům, helvetskou kalvínům a nesjednocenou řeckou pravoslavným. Výkon těchto kultů povolil patent jen soukromý. Všichni jejich vyznavači nesměli být pro víru pronásledováni a bylo jim umožněno zastávat, jako jiným plnoprávným obyvatelům země, veřejné úřady, vstupovat do majetkových vztahů, nabývat akademické hodnosti apod. Právní úprava svobody vyznání ustrnula na tomto stavu až do konce feudalismu.

Poněkud odlišným vývojem prošla otázka konfesní příslušnosti v Uhrách. Protestanští stavové si roku 1606 (Videňský mír)²⁴⁾ vynutily na panovníkovi záruku svobodného vyznání evangelické víry (luterské i helvetské). Poddaným Videňský mír náboženskou svobodu nezabezpečoval, ale na panstvích protestantských šlechticů byli samozřejmě chráněni. Lineckým mírem²⁵⁾ (roku 1645) se dostalo právo volit mezi katolickou vírou a dvěma formami protestantismu i poddaným, bez ohledu na náboženskou příslušnost pána. I když v období konce třicetileté války a později docházelo k hlubokým rozporům mezi protestanty a katolickým králem a jeho stoupenci, což vedlo k zhoršování práv evangeliků (např. roku 1681 se veřejný výkon kultu přiznává protestantům jen na stanovených místech a ruší se právo poddaných na volbu vyznání), zůstala po celé období absolutismu svoboda vyznání pro protestanty, i když často v okleštěné podobě, zachována.

V roce 1790 se uherská šlechta domohla zrušení Tolerančního patentu a restaurace předjosefinských poměrů. Byl povolen všeobecný veřejný výkon evangelického náboženství, včetně poddaných²⁶⁾ a téhož roku se dostalo obdobného oprávnění i pravoslavným věřícím.²⁷⁾

V předvečer buržoazní revoluce byla tedy úprava svobody vyznání v uherské části monarchie pokročilejší.

Společenské napětí konce čtyřicátých let 19. století vyvrcholilo v roce 1848 provedením sociálně ekonomických reforem, které zlikvidovaly nejcharakterističtější rysy feudálního absolutismu. Formálně nastoupená cesta konstitucionalismu přinesla s sebou, mezi jiným, i proklamování

²³⁾ Německé a české vydání pořídil např. G. Frank, Praha 1881; nověji česky otištěn v chrestomatii *Naše národní minulost v dokumentech*, I, NČSAV, Praha 1954, str. 394 a násl.

²⁴⁾ J. Ch. Lünig: *Codex Germaniae diplomaticus*, Frankfurt a. M. und Leipzig, 1732 až 1734, I, str. 403 a násl.

²⁵⁾ Tamtéž, I, str. 1691.

²⁶⁾ Z. čl. XXVI/1790. Přetištěn in: V. Bušek, J. Hendrych, K. Laštovka, V. Müller: *Československé církevní zákony*, I, nákl. Československého kompasu, Praha 1931, str. 897 a násl.

²⁷⁾ Z. čl. XXVII/1790. Přetištěn in: V. Bušek, J. Hendrych, K. Laštovka, V. Müller: c. d., I, str. 1219 a násl.

svobody vyznání a svobody svědomí v ústavněprávní normě.²⁸⁾ Osudy reálného naplňování tohoto příslibu sdílají vývoj, vývoj plný nedůslednosti a kompromisu, všech občanských práv a politických svobod v monarchii. Polovičatost, jež je až do konce šedesátých let 19. století charakteristická jak pro jejich přiznání obyvatelstvu, tak pro jejich realizaci, se plně odráží i v námi sledovaných institutech individuálních svobod. Protože dubnová ústava zůstala na papíře a další rakouské ústavy úpravu práv a svobod občanů v podstatě neprovedly (břežnová roku 1849 — tzv. Stadionova),²⁹⁾ nebo ji neobsahovaly (únorová roku 1861 — tzv. Schmerlingova), zůstalo uskutečňování svobody vyznání a svobody svědomí (společně též někdy dobově nepřesně nazývaných svobodou náboženskou nebo kultovou) až do roku 1867 v Rakousku, respektive do roku 1895 v Uhrách, nepodloženo ústavním pravidlem.

Právní úprava svobody vyznání (svědomí) byla tedy založena pouze na běžném zákonodárství nebo i aktech podzákonných.³⁰⁾

Zrušením stavovského dělení společnosti a zavedením formální rovnosti občanů před zákonem přestala být svoboda vyznání chápána jen jako pouhá právem chráněná možnost volby mezi minimálně dvěma vyznáními. Její obsah se rozšířil o další závažné momenty.

V podmínkách rakouského a od roku 1867 rakousko-uherského státu mohla být svoboda náboženského přesvědčení důsledně realizována, jen kdyby právní řád zajistil, aby různost vyznání neměla vliv na přiznání a využívání ostatních individuálních občanských a politických práv a plnění občanských povinností, nezakládal rozdíly v možnostech nabývání majetkových, osobních a osobnostních práv a konečně vzájemný poměr konfesí a jejich nositelů — církví a náboženských společností — upravoval jako důsledně rovný. K tomu však ani v jednom z těchto požadavků až do rozpadu monarchie nedošlo.

Příslušné předpisy³¹⁾ na jedné straně obsahovaly ustanovení o úplné svobodě víry a nezávislosti užívání občanských a politických práv na náboženském vyznání, ale na druhé straně tyto principy do značné míry popíraly. Veškeré obyvatelstvo musilo přináležet k tzv. uznaným (v Uhrách řecipovaným) konfesím, které měly právo veřejného výkonu

²⁸⁾ Oktrojovaná ústava z 25. 4. 1848 — tzv. Pillersdorfova, PGS, sv. 76, č. 49, § 17 a 31.

²⁹⁾ Individuální práva občanů nebyla obsažena v ústavě samé, ale v patentu číslo 151/1849 ř. z., který byl vydán současně (4. 3.) s ústavní listinou. V § 2 byla svoboda vyznání zakotvena, ale možnost vyznávat veřejně určitou konfesi byla podmíněna zákonným uznáním příslušné církve nebo náboženské společnosti. Cís. patentem č. 3/1852 ř. z. byla občanská práva zrušena, s výjimkou právě § 2.

³⁰⁾ Naprostá většina předpisů v té době vydaných se týká záležitostí katolické církve. K prohloubení dosavadních mezí svobody vyznání přispěly jen dva předpisy, upravující právní poměry protestantů: výnos min. vnitra č. 107/1849 ř. z. a t. řeč. protestantský patent č. 41/1861 ř. z.

³¹⁾ Cís. patent č. 151/1849 ř. z. a zák. čl. XX/1848.

kultu. Bylo to vyznání katolické, luteránské, reformované, pravoslavné, v Rakousku ještě židovské, v Uhrách unitářské. Mezi nimi byl po dosažení 18. roku věku možný přestup (s výjimkou přestupu z křesťanských vyznání k židovství). V rakouské části monarchie nebyla stanovena právní rovnost uznaných konfesí (při střetnutí dvou uznaných náboženských sfér bylo vždy upřednostněno katolictví a křesťanství před nekřesťanstvím), uherské zákonodárství „rovnost a vzájemnost“ formálně stvrzovalo, ale faktická privilegovanost katolictví byla taktéž evidentní. Nucené členství v státě uznaných (recipovaných) církvích nevylučovalo odlišné náboženské přesvědčení jejich matrikových členů. To však mohlo být vykonáváno jen přísně soukromým (domácím) způsobem a jeho vyznavači neměli možnost zakládat náboženské organizace s dobrovolným členstvím podle pravidel společovacího práva. O osobách bez vyznání se předpisy zatím ani slovem nezmiňovaly.

V období bachovského absolutismu byla omezenost svobody vyznání podtržena tím, že založení a šíření neuznávané náboženské společnosti bylo považováno za trestné.³²⁾ Navíc faktická převaha katolictví v Rakousku se konkordátem³³⁾ se Svatou stolicí (roku 1855) prakticky přeměnila v přednost právní.

V roce 1867 byly svoboda vyznání a svoboda svědomí poprvé vysloveny neoktrojovanou ústavní normou,³⁴⁾ vydanou celostátním zastupitelským sborem (Říšská rada). I když k zásadnímu zlomu nedošlo, přesto liberální období, do něhož vstoupila rakouská a uherská buržoazie a statkářstvo, přineslo pozitivní rozšíření kultové svobody ve srovnání s dosavadním stavem a podnítilo konečnou fázi revize feudálního církevního právního dědictví.

Veřejný výkon kultu byl povolen nadále jen příslušníkům uznaných konfesí, jejichž počet však mohl nyní vzrůst, protože vedle doposud pěti uznaných, bylo umožněno ucházet se o vstup do konfesního práva dalším vyznáním (a jejich organizacím).³⁵⁾ Státního uznání dosáhlo roku 1877 vyznání starokatolické,³⁶⁾ roku 1880 ochranovské-bratrské,³⁷⁾ roku 1883 lipovanské³⁸⁾ a roku 1912 islám (hanefitský ritus).³⁹⁾

³²⁾ Min. nař. č. 53/1859 ř. z.

³³⁾ Srov. jeho český překlad in: V. Bušek, J. Hendrych, K. Laštovka, V. Müller: c. d., I, str. 127 a násl.

³⁴⁾ Z. č. 142/1867 ř. z., čl. 2, 14, 17, součást tzv. prosincové ústavy. K podrobnějšímu vývoji církevněprávní problematiky na našem území po roce 1867 srov. V. Kindl: K některým aspektům právního postavení církví v období přechodu od kapitalismu k socialismu v Československu, in: Třicet pět let církevních zákonů v ČSSR, SPVC MK ČSR, Praha 1985, str. 63 a násl.

³⁵⁾ Z. č. 68/1874 ř. z.

³⁶⁾ Nař. m. k. a v. č. 99/1877 ř. z.

³⁷⁾ Nař. m. k. a v. č. 40/1880 ř. z.

³⁸⁾ Vyplývá to např. z výn. m. k. a v. č. 18071/1897. Po vzniku ČSR uznání zaniklo.

³⁹⁾ Z. č. 159/1912 ř. z.

Věřící, hlásící se vnitřně k neuznaným konfesím, měli nadále právo jen na soukromý (domácí) výkon kultu. Ústava sice nezrušila nucenou příslušnost obyvatelstva k některému z uznaných vyznání, ale zbavila je povinnosti účastnit se na veřejném výkonu kultu své církve, pokud konkrétní osoba v tomto směru nepodléhala moci jiného, opřené o zákon (např. ve škole, armádě).

Od roku 1868⁴⁰⁾ bylo též povoleno z uznaných konfesí vystoupit a setrvat ve stavu bez vyznání. Touto možností započal zákonodárce s nesmělou realizací svobody svědomí. Bezkonfesní tvořili v Předlitavsku skupinu obyvatel, jimž svoboda svědomí byla jen právem soukromého života, tj. jejich nenáboženské (převážně ateistické) názory nesměly rušit plnění občanských povinností. Nemohli tedy aktivně a veřejně projevovat ateistické přesvědčení, protože šíření nevěry bylo podle trestního zákoníku deliktem.⁴¹⁾ Až do roku 1904 nebylo připuštěno ani zakládání bezvěreckých spolků na základě předpisů spolkového práva. I když požívání občanských práv činila prosincová ústava nezávislým na náboženském vyznání, na osoby bez vyznání se ustanovení v plné míře nevztahovalo, protože jejich děti byly nuceny do 14 let být členem některé z uznaných konfesí a v ní být ve škole vychovávány, aniž by sledovaly v bezkonfesnosti rodiče.

Prosincová ústava neobsahovala, a byl to její závažný nedostatek, zásadu rovnosti uznaných konfesí, i když se následující zákonodárství snažilo tuto paritu zajistit, respektive odstranit nejnapadnější prvky převahy katolicismu, úpravami ve školství, v manželství a rodinném právu a zrušením konkordátu se Svatou stolicí.

Disproporce v konkrétní praxi uskutečňování ústavní svobody svědomí nebyly charakteristickým rysem rakouského práva pouze v porovnání věřících a nevěřících, nebo vyznavačů uznaných a neuznaných vyznání, ale i mezi příslušníky privilegovaných uznaných konfesí.

V podstatě k obdobnému stavu úpravy svobody vyznání a svobody svědomí dospělo uherské zákonodárství přibližně o dvacet let později.⁴²⁾ Rozdíl oproti Předlitavsku spočíval jen v mnohem hlubším rozporu mezi přiznanou svobodou vyznávat jakékoli náboženství, navenek ho vykonávat a osvědčovat a právními možnostmi provádějícími toto mnohoslibné ustanovení.

I zde byl veřejný výkon kultu přiznán jen vyznáním recipovaným, ostatní obyvatelé s pozitivním náboženským přesvědčením mohli tak činit jen soukromým (domácím) způsobem. Mnohem ostřejší kurs nastolilo

⁴⁰⁾ Z. č. 49/1868 ř. z.

⁴¹⁾ Z. č. 117/1852, § 122.

⁴²⁾ Zák. čl. XLIII/1895.

uherské právo v mezikonfesních vztazích, v jehož důsledku bylo přestupování mezi recipovanými vyznáními velmi komplikované. Rovněž podmínky uznání nových náboženství byly stanoveny velmi přísně. Proto dosáhlo uznání jen vyznání izraelitů,⁴³⁾ baptistů⁴⁴⁾ a islám.⁴⁵⁾

Vystoupení z recipovaných církví a setrvání ve stavu bez vyznání bylo nejen nesnadné, ale především nákladné, a tak počet bezkonfesních byl v Zálitavsku mnohem menší než v Předlitavsku a problém jejich organizování až do rozpadu monarchie prakticky nevystal.

V prvních letech po vytvoření ČSR byla otázka svobody vyznání a svobody svědomí v popředí pozornosti veřejného života, publicistiky a částečně i předmětem nové právní úpravy. Počáteční široce sdílené naděje na prohloubení obou svobod vyvolal program odluky církve od státu, který byl přislíben ve Washingtonské deklaraci. Přijaté znění ústavní listiny⁴⁶⁾ — ač v projednáváné osnově byla zásada zapracována — tento ani jiný princip o poměru státu a církve v buržoazní ČSR neobsahovalo. V důsledku recepce rakouského a uherského práva byla převzata i ta část státního práva církevního, která pojednává o svobodě vyznání a svědomí. Proto zůstalo zachováno dělení věroučných soustav na uznané (recipované) a neuznané, přičemž se počet uznaných o málo rozšířil, respektive především rekonstruoval. Státní uznání, vedle nově utvořené konfese československé⁴⁷⁾ a nauky unitářů,⁴⁸⁾ bylo poskytnuto ne pro věroučnou původnost, ale z důvodů organizační přestavby protestantských církví na národnostním i teritoriálním základě celkem v pěti případech.

Ústavní úprava náboženské problematiky⁴⁹⁾ hovořila hlavně o svobodě svědomí jako o širším pojmu, jež v sobě zahrnuje i svobodu vyznání. Obyvatele dělila z hlediska vnitřního náboženského nebo nenáboženského přesvědčení na ty, kteří a) patřili k uznaným (na Slovensku k recipovaným i uznaným) vyznáním, jejichž organizace — církve a náboženské společnosti měly charakter vnitřně autonomních korporací spravujících se — podle tehdejší terminologie — veřejným právem, b) příslušeli k státem neuznaným náboženským vyznáním, ovšem — na rozdíl od rakousko-uherské úpravy — mohli se svobodě organizovat na základě spolkového práva ve spolcích s dobrovolným členstvím a též veřejně vykonávat svoji víru, c) byli bez vyznání, což v podstatě byli jen ateisté.

⁴³⁾ Zák. čl. XLIII/1895.

⁴⁴⁾ Nař. uh. m. k. a v. 77092/1905.

⁴⁵⁾ Zák. čl. XVII/1916.

⁴⁶⁾ Úst. zák. č. 121/1920 Sb. z. a násl.

⁴⁷⁾ Vyhl. m. š. a n. o. č. 542/1920 Sb. z. a nař. a vyhl. m. š. a n. o. č. 193/1925 Sb. z. a nař.

⁴⁸⁾ Vyhláška m. š. a n. o. č. 110/1930 Sb. z. a nař.

⁴⁹⁾ Úst. zák. č. 121/1920 Sb. z. a nař., §§ 121—125. Srov. K. Laco: Ústava predmníchovskej ČSR a ústava ČSSR, SAV, Bratislava 1966, str. 589—592.

Ústava též nepřipouštěla, a to je pokrok oproti řešení rakousko-uherskému, aby byl někdo nucen, ať přímo či nepřímě, k účasti na jakémkoli náboženském úkonu, s výhradou práv plynoucích z moci otcovské nebo poručenské. Krokem vpřed byla též zásada rovnosti konfesí, kterou rakouské ústavní právo proklamováno nemělo.

V důsledku kontinuálního vývoje právního řádu byla prvorepubliková úprava svobody vyznání a svobody svědomí platnou i v poválečných letech. Složitě vnitřní politické, sociální i ideologické proměny, ke kterým došlo v období vrcholící národně demokratické a počínající socialistické revoluce, vnesly zcela nové prvky do soustavy společenského vědomí, podstatně relativizovaly autoritu věroučných systémů a vyvolaly vzrůst matrikového členstva konfesních organismů.

Ústava 9. května použila v příslušné rubrice oba pojmy: „svoboda svědomí a vyznání“.⁵⁰⁾ Úprava registrovala snížení prestiže náboženských učení v hodnotovém systému společenského vědomí a snažila se převést tento jev do roviny právní. Proto používání občanských práv a výkon občanských povinností prohlašuje nejen za nezávislý na náboženském vyznání — což už platilo i dříve — ale doplňuje, s ohledem na požadavek reálné občanské rovnosti všech obyvatel státu, jejich uskutečňování neodvislostí na (každém jiném) světovém názoru nebo nenáboženském, respektive protináboženském přesvědčení. Ústavní koncepce svobody svědomí sledovala především zlepšení právních poměrů bezvěrců, kteří dosud ústavněprávně nestáli v rovném postavení s věřícími. Lidově demokratický zákonodárce domyslel svobodu svědomí a výslovně ji rozšířil též na náboženské bezvyznání. Postavil je na roveň náboženským vyznáním.

Každý může vyznávat soukromě i veřejně jakoukoli náboženskou víru nebo být bez vyznání, každý má volnost provádět veřejně i soukromě úkony spojené s jakýmkoli náboženským vyznáním nebo bezvyznáním a rovněž bezvýhradně nikdo nesmí být k takovým úkonům nucen. Tato úprava logicky dotvořila předchozí ústavněprávní vývoj svobody vyznání a svědomí, se kterým je nastíněné ústavní řešení z roku 1948 stále formálně, obsahově i pojmově hluboce souvislé. Ve dvou směrech však Ústava 9. května překročila hranice vymezené předchozí ústavní tradicí. Volnost provádění úkonů (hranice kultové svobody) spjatých s náboženským vyznáním nebo bezvyznáním se neomezila jen veřejným pořádkem a dobrými mrávy, což je omezení obvyklé a velmi staré, ale nově výslovně nedovolila jejich zneužití k nenáboženským účelům. Druhou novinkou je zařazení pravidla zakazujícího náboženskou nesnášenlivost, čili příkazu-

⁵⁰⁾ Úst. zák. č. 150/1948 Sb. z. a nař., §§ 15—17. Srov. J. Tureček: Ústavní základ kultové svobody v lidové demokracii československé, Právník, 88, 1949, str. 196 až 203.

jícího kultovou tolerantnost. Především první z těchto ustanovení se ukázalo jako velmi prozítkelné v souvislosti s vývojem církevně politické problematiky na konci čtyřicátých a počátkem padesátých let.

Ostrý, hierarchií vyprovokovaný konflikt mezi vedením katolické církve a lidově demokratickou státní mocí probíhal po dobu následujícího půldruhého roku.⁵¹⁾ Ze strany státu byl formálně uzavřen vydáním dvou zákonů,⁵²⁾ jimiž došlo k zásadní a téměř úplné přeměně státního práva církevního.⁵³⁾ Nedotčeny zůstaly právě jen nedávno přijaté ústavní předpisy o svobodě svědomí. Ačkoli byl tento postup zaměřen k paralyzování pokusu o zneužití náboženských věroučných soustav a jejich vyznávajících k vyvolání širší politické opozice proti výsledkům Února 1948, neomezil nijak subjektivní jednotlivcovu právo na svobodu svědomí. Naopak umožnil, posílen § 171 platné ústavní listiny,⁵⁴⁾ jeho plné a nerušené využití, protože zamezil ústředím církví a náboženských společností manipulovat s vnitřním přesvědčením členstva proti lidově demokratickému společenskému a státnímu zřízení a současně církve nutil soustředit se výlučně na kultovou stránku veřejného působení.

Přesto tu stále přetrvávala právní vazba mezi církvemi, náboženskými společnostmi a naprostou většinou obyvatel, byť mnozí byli jen matrikově příslušníky některé z nich a jejich skutečná religiozita se buď nekryla s právní evidencí nebo jí vůbec nebylo. Občané v úředních dokladech stále museli uvádět svá vyznání nebo stav bez vyznání, státní úřady tyto údaje evidovaly a vyřizovaly oznámení o přestupech z jednoho vyznání do druhého nebo odstoupení od náboženského vyznání podle mezikonfesionálních předpisů.⁵⁵⁾ Usnesením vlády z 27. července 1954⁵⁶⁾ byla evidence náboženské příslušnosti zrušena. Vnitřní náboženské nebo nenáboženské přesvědčení se stalo ryze individuální osobní záležitostí. Tím, že vztah jednotlivce k církvím a náboženským společnostem byl vyjmut z předmětu právní úpravy státního církevního práva, podařilo se s mimořádnou účinností garantovat ústavní právo na svobodu svědomí.

⁵¹⁾ Z novější literatury srov. J. Mlýnský: Národní fronta a církevní politika po únoru 1948, ČsCH, XXI, 1973, str. 835—858; E. Slavkovská: Vztah státu k církvám v prvních letech výstavby socialismu na Slovensku, HČ, XXX, 1982, str. 223—249; S. Krokavec: Riešenie vzťahov medzi ľudovodemokratickým štátom a katolíckou cirkvou po februári 1948, in: Dejiny robotníckeho hnutia, SPN, Bratislava 1980, str. 33—44.

⁵²⁾ Zák. č. 217 a 218/1949 Sb. z. a nař. Srov. J. Mlýnský: Třicet let církevních zákonů v Československu, in: 30. výročí vydání církevních zákonů v Československu, SPVC MK ČSR, Praha 1980, str. 186—197.

⁵³⁾ K problematice formálně právních důsledků těchto předpisů srov. V. Kindl: Předpisy o svobodě vyznání a svědomí a právním postavení církví a náboženských společností v prvních letech po osvobození ČSR (nástin vývoje 1945—1954), in: Vznik a vývoj socialistického státu a práva, III, UK, Praha 1987, str. 132—133.

⁵⁴⁾ „Všechny části této ústavy (prohlášení, základní články a podrobná ustanovení) platí jako celek.“

⁵⁵⁾ Z. č. 96/1925 Sb. z. a nař.

⁵⁶⁾ Č. 107/1954 Ú. l.

Přestože nová právní situace přinášela některé teoretické právní problémy, postupoval lidově demokratický stát v další normotvorbě o svobodě svědomí v tradicích předchozí úpravy i praxe. Nadále tím, že povoloval (zastavoval) činnost církví a náboženských společností na území státu, aproboval (neaproboval) právně i jejich věroučné soustavy. Důsledkem byla možnost veřejného výkonu těchto vyznání a naopak jen domácí výkon učení těch církevních organismů, jejichž činnost nebyla státem povolena.⁵⁷⁾ V tomto smyslu byla v roce 1956 kvalifikována soustava náboženských názorů Sborů věřících v Krista,⁵⁸⁾ Církve novoapoštolské⁵⁹⁾ a Církve adventistů sedmého dne.⁶⁰⁾ V podstatě stejný důsledek měl „souhlas se zřízením náboženských obcí (sborů, farností atd.)“, jimž bylo vlastně právně aprobováno učení církve metodistické a Jednoty česko-bratrské, Bratrské jednoty baptistů (Chelčického)⁶¹⁾ zpětně k 1. 11. 1949.

Výše zmíněné anulování právního významu příslušnosti ke konkrétní víře, stejně tak nepřislušnosti k žádné víře a připojení se k světonázorové orientaci nenáboženské, především pak splynutí s marxisticko-leninským světovým názorem, jež se začalo díky všestrannému výchovnému působení společnosti a státu u stále větší části obyvatelstva prosazovat, spolu s provedenou sekularizací právního řádu, vedly v druhé polovině padesátých let k poklesu zájmu o problematiku svobody svědomí ve sféře právní teorie, legislativy i právní praxe. Přispěly k tomu i příliš optimistické sociologické představy o rychlé negaci pozůstatků všech forem religiozity obyvatelstva.

V textu ústavní listiny z roku 1960 se tato skutečnost obrazila. Ve znění příslušného ustanovení⁶²⁾ je použito jen termínu „svoboda vyznání“, což je ve srovnání s ústavou předchozí krokem zpět,⁶³⁾ byť zákonodárce měl nepochybně úmysl garantovat tímto článkem i svobodu svědomí, protože, jak vyplývá ze znění druhé věty téhož odstavce, počítá s tím, že část občanů státu je „bez vyznání“, tedy že jejich vnitřní přesvědčení a jeho

⁵⁷⁾ Po 1. 11. 1949 nelze hovořit o církvích a náboženských společnostech, a tím i o jejich soustavách vyznání jako o „uznaných a neuznaných“. „Povolení“ a „souhlas se zřízením náboženských obcí (sborů, farností apod.)“ (srov. níže) se svými důsledky blíží předchozímu uznání. Zastavení činnosti těchto subjektů má patrně za následek i pozbytí státní aproby jejich věroučných soustav (např. Církve adventistů sedmého dne v letech 1952–1956, Církve novoapoštolská 1951–1956). Posuzujeme-li z toho úhlu soustavu náboženských vyznání státem v právní formě akceptovaných, dospějeme k závěru, že lidově demokratický stát rozšířil počet těchto vyznání ve srovnání s buržoazní CSR.

⁵⁸⁾ Výnos č. j. 119/56 — nek. odd. SÚC.

⁵⁹⁾ Výnos č. j. 2480/56 — nek. odd. SÚC.

⁶⁰⁾ Výnos č. j. 80.896/46 DI/3 MŠK.

⁶¹⁾ Výnos č. j. 11847/51-I-2-SÚC.

⁶²⁾ Čl. 32 úst. z. č. 100/1960 Sb. z. Po nabytí platnosti ústavy byla usnesením vlády č. 205/1968 povolena činnost řeckokatolické církve, a tím akceptovány její i věroučné zvláštnosti. Je to doposud poslední připuštění věroučného systému na území státu podle československého práva.

⁶³⁾ Tam se hovořilo i o svobodě svědomí (§ 15 odst. 1).

vnější projevy jsou nábožensky indiferentní nebo vědomě ateistické.⁶⁴⁾ Přesto však absence výslovné záruky svobody svědomí snižuje význam obsahu tohoto institutu u osob nevyznávajících žádnou náboženskou soustavu. Není to v neposlední řadě ani úměrné ustanovení uvádějícímu, že v intencích ateistického (vědeckého) světového názoru je vedena veškerá kulturní politika, rozvoj vzdělání, výchova a vyučování v rámci československého společenského a státního zřízení.⁶⁵⁾ Vedle právních výhrad tu dále přistupují důvody faktické, neboť přes neexistenci přesných statistických údajů o religiozitě obyvatelstva se dá předpokládat, že nadpoloviční většina obyvatelstva se hlásí do řad nevěřících.

Proto by tato terminologická nedůslednost neměla uniknout pozornosti v průběhu přípravných prací na nové ústavní listině. Srovnatelná úprava většiny evropských socialistických států k tomu též inspiruje.⁶⁶⁾

Náš přehled základních rysů vývoje normativní úpravy svobody vyznání a svědomí odhalil, že v Českém státě byly až do počátku 17. století meze svobody vyznání nejširší a její právní úprava nejpokročilejší ze všech zemí Evropy. Právě zde se poprvé v právní podobě objevil princip svobody vyznání jak pro dvě, tak pro více náboženských soustav, vztahující se na všechny obyvatele státu a současně se ověřila jako společensky možná zásada náboženské snášenlivosti mezi příslušníky různých vyznání. Pozoruhodné je to především proto, že tu cestou praktické i právní empirie byly ověřeny zjištění a přístupy, k jejichž teoretickému zobecnění a zdůvodnění ve formě základního lidského práva, stejně i juristickému stvrzení na úrovni ústavního pravidla došlo až po téměř dvou stech letech a na našem území ještě po dalších přibližně šesti desítkách let.

V podstatné části období feudálního absolutismu, kdy jsou i sebemenší náznaky svobody vyznání popřeny, stejně jako v období buržoazního státu, v němž je sice náboženská svoboda a po roce 1868 i svoboda svědomí připuštěna, však skutečný stav jejich faktického naplnění i příslušná právní úprava zaostávají za evropským průměrem, nemluvě o nejpokročilejších zemích (např. Belgie, Francie).

Až po vzniku samostatného československého státu, jeví se ve vývoji ústavní úpravy těchto svobod postupný progres negující jak pozdně feudální popření těchto svobod, tak jejich omezování v rakouském a rakousko-uherském buržoazním státě. Jejich hranice jsou postupně rozšiřovány. Zejména lidově demokratický stát poskytl svým občanům širší uspokojení

⁶⁴⁾ Srov. F. Vašečka: Svoboda vyznania — dôležitý predpoklad prekonávania náboženstva, in: Ústava socialistického Československa, SAV, Bratislava 1961, str. 96 až 115.

⁶⁵⁾ Čl. 16 odst. 3 Úst. z. č. 100/1960 Sb. z.

⁶⁶⁾ Čl. 53 odst. 1 ústavy BLR; § 63 odst. 1 ústavy MLR; čl. 82 odst. 1 ústavy PLR; čl. 30 ústavy RSR, čl. 166 a 174 ústavy SFRJ; čl. 52 ústavy SSSR.

свободы признания ještě výrazněji než buržoazní první republika; též tento stát provedl důsledně zrovnoprávnění občanů věřících a občanů bez vyznání, včetně ateistů. Socialistický stát tento kurs ještě prohloubil.

Aby tento pozitivní vývoj mohl pokračovat, je zapotřebí i dalších právních záruk, podmiňujících realizaci ústavní formulace obou svobod v plné šíři. Mezi jiným uskutečňování ovlivňuje ústavní (případně v běžném zákonodárství umístěná) formulace právního poměru státu k církvím a náboženským společnostem. Toto pravidlo doposud nebylo obsaženo v žádné ústavě, platné na území československého státu. Nabízí se otázka, zda by i tato skutečnost neměla být v průběhu přípravných prací na budoucí ústavní listině zevrubně prozkoumána.

Владимир Киндл

К ПРОБЛЕМАТИКЕ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ
СВОБОДЫ ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ И СОВЕСТИ У НАС
(Конституционно-правовой уровень)

Резюме

Свобода вероисповедания и совести стали прочной составной частью европейского и североамериканского конституционного законодательства с конца 18 века. Решающее влияние на включение указанных свобод в соответствующие разделы конституционных документов об основных правах граждан оказала ее французская формулировка в Декларации прав человека и гражданина (1789) и американская формулировка в первом цикле дополнений американской конституции (1791).

Нет, однако, сомнений в том, что корни указанных свобод следует искать уже в период феодализма. Их зачатки намного предшествуют нормативному закреплению этих институтов в основных предписаниях формирующегося конституционного (государственного) права буржуазных государств.

Изучение правового урегулирования этих вопросов в историческом чешском государстве приносит — по сравнению с аналогичными правоотношениями в других местах Европы — сведения, что в Чехии и Моравии после 1436 года правом гарантируется возможность выбора между двумя системами вероисповедания, как для членов дворянского сословия и городского сословия, так для крепостных, что представляет собой первую форму легализованной свободы вероисповедания на европейском континенте. Фактическое состояние и правовое регулирование на нашей территории приблизительно на целый век опережают развитие в других местах. После 1609 года свобода вероисповедания распространяется на четыре конфесии, среди которых правом выбора обладают как сословия, так крепостные. Такое благоприятное положение продолжалось до 1620 года. Поэтому и религиозное положение и его юридические гарантии в Чешском государстве являются до начала 17 века в европейских масштабах самыми развитыми. В приведенном факте следует усматривать постановление под сомнение общепризнанного мнения (как это ни странно, даже в чешской юридической исторической литературе), что страной первого реального

осуществления свободы вероисповедания стала Франция изданием Нантского эдикта (1598). На самом же деле такое положение наступило в Чехии уже в тридцатые годы 15 века. Таким образом, в Чешском государстве впервые в законодательной и фактической форме объективизировался принцип свободы вероисповедания, теоретическое обоснование и юридическое закрепление которого в других странах имело место почти двести лет спустя.

В период феодального абсолютизма, когда принципы свободы вероисповедания отрицаются, а также в период буржуазного государства, когда, правда, свобода формально признается и после 1868 года допускается даже свобода совести, однако, фактическое состояние и юридическое урегулирование отстают, наоборот, от европейского среднего положения. Только после образования самостоятельного чехословацкого государства появляется в развитии конституционного регулирования указанных свобод постепенный прогресс, отрицающий поздне-феодалное отрицание и ранне-буржуазную относительность этих свобод. Их пределы постепенно расширяются и углубляются; прежде всего народно-демократическое государство предоставило своим гражданам гораздо более широкое удовлетворение свободы вероисповедания и, в частности, свободы совести.

Оценка современной действующей конституционной нормы о свободе вероисповедания (совести) представляет собой исходную точку для предложения в отношении ее будущей формы в подготавливаемом конституционном документе, который должен принимать во внимание примечательные традиции и аналогичное законодательство других социалистических стран.

Vladimír Kindl

ZUR PROBLEMATIK DER ENTWICKLUNG DER RECHTLICHEN
REGLUNG DER BEKENNTNIS- UND GEWISSENSFREIHEIT
BEI UNS
(VERFASSUNGRECHTLICHE EBENE)

Resümee

Bekenntnis- und Gewissensfreiheit wurde seit dem Ende des 18. Jahrhunderts zum dauernden Bestandteil der europäischen und der nordamerikanischen Verfassungsgesetzgebung. Entscheidenden Einfluß auf die Einbeziehung dieser Freiheiten in die entsprechenden Partien der Verfassungsdokumente über die Grundrechte der Bürger spielte ihre französische Formulierung in der Deklaration der Menschen- und Bürgerrechte (1789) und die amerikanische im ersten Zyklus der Ergänzungen zur amerikanischen Verfassung (1791).

Es besteht jedoch kein Zweifel darüber, daß die Wurzeln dieser Freiheiten noch im Zeitalter des Feudalismus zu suchen sind. Ihre Keime gehen zeitlich um vieles der normativen Verankerung dieser Institute in den grundlegenden Vorschriften des sich herausbildenden Verfassungs- (Staats-) rechts der bürgerlichen Staaten voraus.

Das Studium der rechtlichen Regelung dieser Fragen im historischen tschechischen Staat führt, nach Vergleichung mit den analogen Rechtsverhältnissen anderswo in Europa, zur Feststellung, daß es in Böhmen und in Mähren nach dem Jahre 1436 die durch das Recht garantierte Möglichkeit der Wahl zwischen zwei konfessionellen Systemen gab, und zwar sowohl für die Angehörigen des Adels und des Stadtbürger-

tums, wie auch für die Untertanen, was die erste Form einer legalisierten Bekenntnisfreiheit auf dem europäischen Kontinent darstellt. Der wirkliche Stand der Dinge und die rechtliche Regelung auf unserem Gebiet gingen auf diese Weise ungefähr um ein ganzes Jahrhundert der Entwicklung wo sonst immer voraus. Nach dem Jahre 1609 ist die Bekenntnisfreiheit auf vier Konfessionen ausgedehnt, unter denen das Recht zu wählen sowohl die Stände wie auch die Untertanen haben. Diese günstige Situation dauerte bis zum Jahr 1620 an. Deshalb sind die Religionsverhältnisse und ihre rechtlichen Garantien im Tschechischen Staat bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts die europäisch fortgeschrittensten. Mit dieser Feststellung muß die allgemein akzeptierte Meinung (erstaunlicherweise auch in der tschechischen rechtshistorischen Literatur) angezweifelt werden, daß es Frankreich war, das mit der Herausgabe des Edikts von Nantes (1598) zum Land wurde, das als erstes die Bekenntnisfreiheit heilisierte. In Wirklichkeit trat dieser Zustand in Böhmen bereits in den Dreißigerjahren des 15. Jahrhunderts ein. Und so objektiverte sich im Tschechischem Staat zum ersten Mal in legislativer und faktischer Gestalt das Prinzip der Bekenntnisfreiheit, zu dessen theoretischer Begründung und rechtlichen Verankerung es in anderen Ländern erst nach fast zwei Jahrhunderten kam.

Im Zeitalter des feudalen Absolutismus, in dem die Prinzipien der Bekenntnisfreiheit verleugnet wurden, und im Zeitalter des bürgerlichen Staates, in dem die Freiheit zwar formal anerkannt und nach dem Jahre 1868 auch die Gewissensfreiheit zugelassen war, blieb jedoch der tatsächliche Stand der Dinge und die rechtliche Regelung im Gegenteil hinter dem europäischen Durchschnitt zurück. Erst nach der Entstehung des selbständigen tschechoslowakischen Staates zeigte sich in der Entwicklung der verfassungsmäßigen Regelung dieser Freiheiten ein allmählicher Fortschritt, der die spätf feudale Verleugnung dieser Freiheiten negierte. Ihre Grenzen werden allmählich erweitert und vertieft, so daß der volksdemokratische Staat seinen Bürgern eine ausgedehntere Befriedigung der Bekenntnisfreiheit und vor allem der Gewissensfreiheit gewährte.

Die Bewertung der gegenwärtig geltenden Verfassungsnorm über die Freiheit des Bekenntnisses (des Gewissens) ist der Ausgangspunkt für den Antrag auf ihre künftige Gestaltung in der in Vorbereitung befindlichen Verfassungsurkunde, die die älteren bemerkenswerten Traditionen und die analoge Gesetzgebung anderer sozialistischen Staaten respektieren sollte.

MICHAL SKŘEJPEK

ORGANIZACE ŘÍMSKÉ FINANČNÍ SPRÁVY
ZA PRINCIPÁTU

Objasnění vzniku nové struktury finanční státní správy za principátu, při níž byly aplikovány zcela odlišné formy řízení i vztahy podřízenosti, než tomu bylo za republiky, je jedním ze základních předpokladů pro pochopení tohoto údobí římských dějin. Starý, a v mnohém již přežitý systém republikánský, reprezentovaný tradičními magistraturami, je nahrazen soustavou nově zřízených císařských služebníků, kteří, jak říká Pomponius: „*non sunt magistratus, sed extra ordinem utilitatis causa constituti sunt*“ (Dig. I, 2, 2, § 33). Výzkumy v této oblasti značně ztěžuje zejména skutečnost, že ani vznik, ani vzájemné vztahy mezi finančními orgány nebyly upraveny žádnými normami. To se ostatně netýká jen oblasti finanční, ale tento jev je typický pro celou císařskou administrativu. Jedinými použitelnými prameny zůstávají proto zmínky římských historiků a často se musíme spokojit pouze s epigrafickými doklady.

Při budování finanční struktury jako takové a i při provádění dalších zásahů a změn do této oblasti nebyl princeps vázán souhlasem žádného státního orgánu. Nikdy, až na zanedbatelné výjimky, nešlo o zásahy nahodilé, ale naopak vyvolané aktuálními objektivními potřebami, a to zejména ekonomického rázu. Ve vývoji finanční administrativy se také odráží rostoucí moc císařů a politický a společenský vývoj v římské říši vůbec.

Právě z těchto důvodů se problematikou finanční správy zabývala již celá řada romanistů: Z novějších monografií je možno jmenovat práci M. Rostovtzeffa „The Social and Economic History of the Roman Empire“ (1963), T. Franka „An Economic Survey of Ancient Rome (1959), F. Grelleho „Stipendium vel tributum“ (1963) nebo A. Masiho „Ricerche sulla »res privata« del »princeps«“ (1971). Mezi významnější studie z poválečné doby patří například článek F. Millara „The Fiscus in the First two Cen-

turies“ (1963), A. H. M. Jonese „The Aerarium and the Fiscus“ (1950) a P. A. Brunta „The »Fiscus« and its Development“ (1966).

Otázky spojené s výstavbou ústřední císařské finanční správy dosud z marxistického hlediska komplexně řešeny nebyly a v naší literatuře se tato tematika neobjevuje vůbec. Další mezerou dosavadních výzkumů v této sféře je, že nebyl sestaven seznam známých úředníků, kteří působili v centru finanční správy, ačkoli z jiných oblastí státní správy nebo provincií tyto soupisy již ve značné míře k dispozici jsou. Dosud nejúplnější je soupis vedoucích porázený H. G. Pflaumem (1960—1961), který je ale z důvodů zaměření práce zcela pochopitelně omezen pouze na jezdecké prokurátory. Seznam nižších úředníků pak nebyl v minulosti sestaven vůbec.

Mimořádnou pozornost věnovali vždy římscí císařové vedle armády finanční správě říše. Šlo o oblasti vzájemně velmi úzce spojené, které zabezpečovaly stabilitu i samotnou existenci jejich vlády. Obě byly základními nástroji při uskutečňování zahraniční politiky i cílů politiky vnitřní. Za otázky klíčového významu je považoval již Caesar a také Dio Cassius Cocceianus (LXXI 33, 2) spatřuje plným právem v armádě a kontrole finančního života římského státu základy Augustovy moci. Po ovládnutí armády a bezprostředním uchopení moci se pozornost proto zcela zákonitě obrací na problematiku finanční. Již první císařové julsko-klaudijské dynastie dosáhli toho, že fakticky řídili finanční politiku římského státu, kontrolovali jeho finanční zdroje a osobovali si také právo výlučně disponovat všemi finančními důchody, ať již na základě plných mocí udělených jim senátem, či fakticky z titulu nejbohatšího a nejmocnějšího občana římské říše. Jistým paradoxem je, že právě zde, ve sféře eminentního zájmu principů, se udržela z celé oblasti ústřední správy nejdéle praxe i některé instituty z doby republiky. Bylo to dáno politikou prvních císařů, kteří vědomě na republikánský systém navazovali a zachovávali tak alespoň zdání jisté demokratičnosti, přičemž ovšem rozhodující oblasti měli plně pod svou kontrolou. Charakteristické pro celou finanční administrativu, a to nejen počátků principátu, je její nejednotnost, roztržitost, časté a ne vždy dnes již plně objasnitelné změny kompetence, významu i samotného obsahu. Navíc se toto netýká jen jednotlivých institutů uvnitř odvětví, ale i odvětví samotných, k níž přistupuje i složitost celé struktury. Ze všech sfér císařské administrativní aktivity prošla právě tato oblast nejsložitějším vývojem, který nebyl zcela ukončen ani Diocletianovými a zejména pak Constantinovými reformami. Pro jeho pochopení je třeba se soustředit jednak na vzájemný vztah aeraria, fiscu, patrimonium a ratio privata, dále na oblasti jejich působnosti, na vznik, vývoj i obsah těchto pojmů, které si ne vždy zachovaly původní význam. Z tohoto hlediska je rozhodující Augustova vláda, nástup flaviovské dy-

nastie, doba Antoninů a panování Septimia Severa. Druhým problémovým okruhem pak je vnitřní struktura jednotlivých úřadů a důchody, které do pokladen jimi spravovaných plynuly. I zde samozřejmě dochází během doby k významným změnám a posunům. Důležitými údobími je opět počátek principátu, pak vláda Claudia a Hadriana. Změna systému vlády — zánik republiky a nastolení neomezené moci jedince — vyvolala nutnost celé řady zásahů do republikánského zřízení. Vytváří se zcela nové orgány, a to jak „státní“, tak i k osobní službě císaři jako hlavě státu s celoríšskou působností.

AERARIUM

Pokladnou, která měla v římském státě nejdelší historii, bylo starobylé *aerarium populi Romani* nebo také *aerarium Saturni*, nazvané tak podle Saturnova chrámu, v němž bylo umístěné. Právě tato pokladna „římského lidu“ měla představovat za principátu určitou kontinuitu s republikánskou dobou. Byla ztělesněním „nezávislosti“ a „partnerství“ senátu s císařem. I když toto odvětví finanční správy nepodléhalo císaři přímo (ovládal je například prostřednictvím *ius referendi*) a nehrálo ani příliš důležitou úlohu v ekonomice římského státu za císařství, je třeba se o něm pro úplnost alespoň krátce zmínit.

Za republiky bylo *aerarium* spravováno zpočátku přímo konzuly (J. Král, 1921, str. 212).¹⁾ Velmi záhy ale, v souvislosti se zaneprázdněním nejvyšších římských úředníků jinými úkoly, je svěřeno do péče dvou *quaestorů*. Po rozšíření jejich počtu na čtyři roku 421 př. n. l. byli ti z nich, kteří měli na starosti státní pokladnu a zároveň i archiv v ní umístěný, označováni jako *quaestores urbani* na rozdíl od svých kolegů, kteří následovali konzuly na válečných taženích. Toto uspořádání se udrželo až do r. 23 př. n. l., kdy je AUGUSTUS nahradil dvěma *praetory* (Suet. Aug. 36), kteří, stejně jako dříve *quaestori*, byli voleni *comitiis* a vykonávali svou funkci po dobu jednoho roku. I když se příliš s příchodem principátu uspořádání správy *aeraria* nezměnilo, jeho závislost na senátu, jako vrchním kontroloru financí římského státu (Dio LIII 16), dostává vážné trhliny. Od samotného počátku totiž byla nutná spolupráce s ostatními pokladnami, které byly pod přímou kontrolou císaře a také jednotlivými finančními úředníky navzájem. Již v této době

¹⁾ Proti M. Bartošek (1979, str. 236), který staví do čela *aeraria* od počátku *quaestory*.

je aerarium fakticky císařem řízeno, a přestože si jistou formální samostatnost zachovalo až do konce principátu, bylo zcela závislé na jeho vůli. Nic na tom nemění ani to, že někteří z císařů, typicky Nerva, Traianus a později M. Aurelius, zachovávali vůči němu jisté ohledy.

Důležitým krokem k získání přímé kontroly nad aerariem byly CLAUDIOVY reformy z roku 44 n. l. Ten obnovil původní funkci quaestorů, ale nyní dostala zcela jiný obsah. V čele aeraria sice stojí opět dva quaestores aerarii Saturni, ale teď již nejsou losováni, nýbrž jmenováni přímo císařem na tři roky, byť z řad senátorů, přesněji bývalých praetorů (Front. de aquaed. 105; Suet. Claud. 24, 2; Tac. Ann. XIII 29, 2) a jím také placeni. Stávají se tak vlastně normálními císařskými úředníky a senát kontroluje aerarium od této doby pouze nominálně. Krátce před tím, roku 42 n. l., Claudius jmenoval i tříčlennou komisi ze senátorů praetorské třídy (*curatores tabularum publicorum*) pro vymáhání státních dluhů a urovnání finanční situace aeraria po Caligulově vládě (Tac. Ann. XIII 31, 7).²⁾ Poslední změnou byl NERONŮV zásah v roce 56 n. l., pomineme-li ovšem krátké intermezzo za panování GALBY, kdy jsou doloženi praetoři (Tac. Hist. IV 9). Již podruhé, a tentokráte s konečnou platností, jsou quaestoři vyloučeni ze správy aeraria. Jejich místo zaujímají dva *praefecti aerarii Saturni*, opět vybíraní přímo císařem ze senátorů praetorské třídy na tři roky (Tac. Ann. XIII 28, 29). Na první pohled by se mohlo zdát, že senát neztrácí nic na svých pravomocích, i nadále je tato pokladna řízena jeho členy. Je to ovšem jen zástěrka, která má zakrýt, že císař zcela volně rozhoduje o příjmech i výdajích této pokladny. Proces centralizace finanční správy vrcholí pak ve 3. století n. l., kdy *fiscus* fakticky celé aerarium pohltí. Úplný konec jeho významu je pak spojen s DIOCLETIANOVÝMI reformami. Po zrušení rozdílu mezi císařskými a senátními provinciemi se ztrácí i poslední důležitější pramen příjmů, který aerariu ještě zůstal, a stává se z něj pouhá římská městská pokladna — *arca publica*.

Trvalý úpadek významu aeraria je možno nejlépe ilustrovat na jeho příjmech a výdajích. Římští historikové zcela jasně uvádějí, že císař rozhodoval podle vlastního uvážení, které daně náleží do aeraria a které do *fiscu*, případně jiné pokladny. Především takto získával kontrolu nad finanční správou říše. Zasahování do organizační struktury je toho jen vnějším vyjádřením. Ještě za Augusta činí výdaje aeraria Saturni asi 400 miliónů HS ročně (T. Frank, 1959, str. 6) a pokrývají téměř všechny oblasti. Ovšem již v této době je část výdajů hrazena přímo Augustem nebo jeho generály (například veřejné stavby, cesty, hry) a přechází brzy

²⁾ Podobnou komisi vytvořil i císař Nerva: „*publicis sumptibus minuendis*“ (Plin. Pan. 62, 2; Plin. Ep. 2, 1, 9).

pod správu zvláštních císařských *curatores* nebo *praefectes*. Jiné vydaje, jako například na armádu, loďstvo, pretoriánské a městské kohorty i část platů úředníků jsou placeny přímo z fiscu (podrobně T. Frank, 1959, str. 4—6).

Do roku 27 př. n. l., tedy do rozdělení provincií na císařské a senátní, spadají do aeraria všechny přímé i nepřímé daně. Pak ovšem z přímých daní pouze příjmy z provincií ponechaných správě senátu. Jde o daň z půdy (*tributum soli*), mající ovšem charakter daně majetkové (M. Bartošek, 1979, str. 235), a to dokonce až do zrušení tohoto rozdílu mezi provinciemi DIOCLETIANEM a *tributum capitis*, které si ale velice záhy přisvojil fiscus. Je zde zachována stará republikánská praxe pronájmu nepřímých daní společností publikánů a provinční pokladnu, spolu s přímými daněmi, spravuje i nadále *quaestor*. Významným pramenem příjmů byly zpočátku i státní doly a pronájem *ager publicus*. To je pravda ovšem jen do Vespasianovy vlády, který část těchto příjmů převedl do fiscu (T. Frank, 1959, str. 48). Nepřímé daně (*vectigalia*) náleží aerariu jen zpočátku, VESPASIAN v podstatě ukončil jejich postupné převádění do císařské státní pokladny — *fiscu Caesaris*. Jednalo se o *vicesima venalium manciporum* — 5% daň z prodeje, 1% daň z dražeb — *centesima rerum venalium*, která byla již roku 6 n. l. převedena Augustem do *aeraria militari* (Tac. Ann. I 78, 2), *vicesima hereditatum* — 5% dědická daň, kterou potkal stejný osud (Suet. Aug. 49, 2) a 5% daň z propouštění otroků — *vicesima manumissionum (libertatis)*, jež byla pohlcena fiscem za Vespasiana (T. Frank, 1959, str. 50, proti A. Momigliano, 1932, str. 92). Poslední nepřímou daní byla nejružnější cla, *portoria*. I zde byl vývoj obdobný, CLAUDIUS počal s převáděním jednotlivých poplatků do císařské pokladny a od Vespasiana náleží aerariu jen polovina jejich výtěžku (T. Frank, 1959, str. 49 a násl.). Toto platí i pro ostatní vectigaly bez ohledu na to, jestli jsou vybírány na území podléhajícím správě senátu či císaře. Do aeraria spadaly dále odúmrti — *bona vacantia*. První zmínka o nárokování takového majetku císařem pochází již z doby vlády Tiberiovy: „... *bona Aemiliae Musae, locupletis intestatae, petita in fiscum*“ (Tac. Ann. II 48, 1 k roku 17 n. l.). Jedná se také o *caducum* — propadála dědictví podle Augustových manželských zákonů. F. Millar (1963, str. 34—36) se domnívá, že po celé první století patří *bona caduca* do aeraria a pokud ne celá, tedy alespoň její část. Jisté je, že na Hadrianův popud vydané *senatus consultum Iuventianum* z roku 129 n. l. (Gaius II, 285) bylo důležitým krokem k jejímu úplnému převedení do fiscu. Od vlády císaře Caracally pak o tom není nejmenších pochyb: „*Hodie ex constitutione imp. Antonini omnia caduca fisco vindicantur, sed servato iure antiquo liberis et parentibus*“ (Ulp. reg. 17, 2). Podobný osud měl i majetek osob odsouzených pro *crimen repetundarum* či *maiestatis* —

bona damnatorum.³⁾ Posledním významnějším pramenem příjmů, i když zcela mimořádným, byly císařské dotace. Roku 57 n. l. Nero převedl z fiscu do aeraria 40 miliónů HS a od roku 62 bylo aerarium pravidelně dotováno 60 milióny HS ročně (Tac. Ann. XV 18). Je tedy zřejmé, že již během 1. století n. l., v podstatně do konce vlády císaře Vespasiana, byl v základních rysech ukončen proces koncentrace peněžních příjmů ve fiscu. Aerariu zůstává jen zcela podřadná úloha a nejenže je císařem ovládáno, ale i postavení jeho správců se přibližuje ostatním císařským úředníkům.

FISCUS

Původní význam tohoto slova je vlastně „koš na peníze“ a v přeneseném smyslu místo, kde se peníze uschovávají — pokladna. A. H. M. Jones (1950, str. 107) stanovil jeho možné významy následovně: 1. za republiky soukromý majetek, 2. soukromý majetek císaře za principátu, 3. celá finanční správa říše kontrolovaná císařem, 4. za republiky i císařství provinční či jiná pokladna s veřejnými penězi. Pro označení císařské ústřední finanční správy za principátu se však nehodí ani jedna definice. Jako pouhý rozpočtový úřad ho chápe T. Frank (1933, str. 144),⁴⁾ F. De Martino v něm vidí jen centrální kontrolní finanční instituci (1965, str. 803) a P. A. Brunt pak prostředky veřejné pokladny (1966, str. 76). Funkce fiscu byly skutečně velmi rozsáhlé a zahrnovaly s největší pravděpodobností všechny výše uvedené oblasti. Názory na jeho význam se značně liší a jsou mu dávana také různá označení: „*ratio Caesaris et Augustae*“ (A. Masi, 1971, str. 50), „*patrimonial fiscus*“ (T. Frank, 1959, str. 82), nebo je i kladeno rovnítko mezi *fiscus* a *aerarium* pro období 3. století n. l. (P. A. Brunt, 1966, str. 78), s čímž ovšem nelze souhlasit, protože *aerarium*, byť značně okleštěné, existuje stále jako samostatná pokladna. Pro stejnou dobu vidí A. H. M. Jones (1950, str. 114) *fiscus* jen jako obecný termín pro všechny finance spravované císařem.⁵⁾ Ani prameny nedávají jednoznačnou odpověď. Jednou to jsou všechny prostředky kontrolované císařem (Sen. de benef. IV 39, 3; Plin. NH XII 113, 123), jindy je označována jako *summae rationis* (CIL VI 1564 = ILS 1452; CIL VI 1589 = ILS 1740; CIL X 1785 = ILS 6333) a v pozdější době je *fiscalis* synonymem pro *res privata* (C. I. XI, tituly 68, 69, 71—74).

³⁾ Plinius (Pan. 42, 1) se zmiňuje, že *fiscus* se s *aerariem* o tyto příjmy dělí.

⁴⁾ „But these departmental offices seem to me to have been only clearing houses that balanced their accounts with the treasury (the *Aerarium*).“

⁵⁾ „The distinction is not between *fiscus* and *ratio privata*, but between *summae rationis* and *ratio privata*, both of which were comprehended within the general term »*fiscus*«.“

Není ovšem možno posuzovat tento termín odtrženě od jeho vývoje a obsahu. Fiscus skutečně prošel složitým vnitřním vývojem. Zpočátku má charakter výlučné pokladny císaře, do níž spadají všechny finanční fondy jím spravované, tedy včetně principova osobního jmění, které tvořilo i jeho prapůvodní základ (M. Bartošek, 1980, str. 254). Teprve po vyčlenění patrimonium se stává fiscus čistě pokladnou, kterou císař spravuje z titulu hlavy státu, v jistém smyslu jako nástupce republikánských magistrátů. Představený této pokladny zároveň působí jako „ministr financí“ — připravuje státní rozpočet a kontroluje i ostatní pokladny. Vedle tohoto „ústředního“ fiscu existují i fisci provinční a další, jako například fiscus Asiaticus a jiné císařské pokladny (patrimonium, později ratio privata). Nadto se označení fiscus vyskytuje ve významu pokladny prakticky ve všech finančních odvětvích (např. fiscus rationis patrimonii provinciae Baeticae: CIL XV 560). Jako fiscus je tedy možno chápat centrální státní císařskou pokladnu, jejíž vedoucí a rationibus má i další finanční úkoly a oprávnění vzhledem k jiným úsekům.⁶⁾ Nic na tom nemění ani to, že je různě v pramenech označován a že termín „fiscus“ se i nadále používá v původním smyslu, tedy jako označení kterékoli pokladny. Fiscus symbolizuje vítězství aristokratické moci a bohatství nad institucemi res publica (F. Millar, 1963, str. 42).

Stejně jako je nesnadné definovat přesně pojem fiscu v období principátu, je velmi obtížné, ne-li nemožné, s naprostou určitostí stanovit dobu jeho vzniku či spíše konstituování jako samostatné pokladny.⁷⁾ Nejblíže k pravdě bude V. Giuffrè (1977, str. 78), když říká: „Římská veřejná pokladna se zdvojuje, nebo lépe, vedle aeraria se vytváří poloveřejný majetek, fiscus Caesaris...“ Přestože se v *Res gestae* nehovoří o fiscu, ale objevuje se pouze plurál *fisci*, neznamená to ještě, že ústřední pokladna neexistovala. Je to důkaz pouze pro to, že vedle centrálního fiscu (*fiscus Caesaris*) existovaly i fisci další, zejména provinční, a že ještě jeho postavení nebylo zcela suverénní. Totéž vyplývá i ze Suetonia. V životo-

⁶⁾ P. A. Brunt (1980, str. 86) vyvozuje z CIL VI 455 = ILS 5920 z roku 193 n. l., že a rationibus rozhodoval dokonce o použití stavebního materiálu. Kromě toho měl v péči také ražbu mincí: „*quod domini celsis niteat laquearibus aurum, quae divum in vultus igni formanda liquescat massa, quid Ausoniae scriptum crepet igne Monetae*“ (Stat. III 3, 103–105).

⁷⁾ Do doby Augusta klade jeho vznik např. S. Bolla (1938, str. 19–20), který dokonce určuje přesně i rok 21 př. n. l.; P. A. Brunt (1966, str. 89) mu ale přisuzuje pouze podřadné postavení. Podle něj se zde soustřeďují jen příjmy z provincií, které jsou určeny k placení veřejných výdajů a přebytek je odváděn do aeraria (1960, str. 91). Dále to je M. Hammond (1959, str. 456), A. H. M. Jones (1950, str. 106), H. H. Scullard (1976, str. 303), G. H. Stevenson (1952, str. 194). Tiberiovi jej přisuzuje S. J. de Laet (1949, str. 364–365), F. De Martino (1965, str. 1592), F. Millar (1977, str. 68) a M. Rostovtzeff (1895 a násl., 3. díl, str. 136). Claudius: A. Garzetti (1953, str. 298), M. P. Charlesworth (1952, str. 687), H. Last (1944, str. 51 a 59), H. B. Mattingly (1967, str. 125 a 184), A. Passerini (1972, str. 100 a 359).

pise Augusta (101) sice hovoří pouze o provinčních fisci, ale na druhé straně v téže kapitole (28) užívá výraz *rationarium imperii*, takže vše hovoří pro existenci bilančního centra, kterým by mohl být pouze onen centrální fiscus. Jisto je, jak ukáže další výklad, že během vlády prvních císařů z julsko-klaudijské dynastie, a nejpozději za Claudia, si vytváří císař samostatnou státní pokladnu, která je označována jako fiscus a je vnějším vyjádřením císařovy svrchované moci ve finanční oblasti.

O kontrolu financí se pokoušel již CAESAR: „*Praeterea monetae publicisquae vectigalibus peculiares servos praeposuit*“ (Suet. Caes. 76). Teprve však po udělení prokonzulských pravomocí Augustovi senátem roku 28 př. n. l. a rozdělení provincií na císařské a senátní o rok později vytvořily se vhodné podmínky, o které se mohl AUGUSTUS při přeměně finanční správy opřít. To jistě neznamená, že je možno klást rovnítko mezi rok 27 př. n. l. a vznik fiscu. I nyní, jako za republiky, existují provinční fisci, které spravují guvernéri stejně v senátních i císařských provinciích. Rozdíl proti dřívější době je však v tom, že ty, které leží v provinciích podléhajících *legati Augusti pro praetore* jsou úzce napojeny na císaře a prostředky z nich spolu s některými daněmi a dalšími důchody jsou soustřeďovány v centrální pokladně. Od počátku má císař nejen právo, ale zároveň i morální povinnost užívat tyto zdroje jen pro veřejné potřeby (A. Berger, 1953, str. 473). Typické, a to nejen pro tuto oblast je, že císař stejně jako ostatní příslušníci aristokracie používá své otroky, propuštěnce a případně i klienty jako pomocníky. Nejedná se však ještě v žádném případě o státní úředníky. O tom, že fiscus nebyl v této době ještě plně konsolidován a že jeho správa neměla pevnou formu,⁸⁾ svědčí i další příklady. Osoby, které spravují Augustovu pokladnu (*arcu*), zároveň pečují i o soukromý principův majetek. Tato pokladna⁹⁾ dokonce nemá ještě ani oficiální označení a není znám žádný „úředník“, který by stál v jejím čele. První doklady jsou až z doby Tiberiovy vlády (CIL VI 8409: Anthemus Ti. Caes. Aug. l. a rationib.) a jedná se samozřejmě o propuštěnce. Na druhé straně to je ovšem nepřímý důkaz, že již za Augusta propuštěnec či otrok, pověřený podobnými úkoly, pravděpodobně existoval. Konečně sem patří i svědectví Dio Cassia (LII 30) o tom, že roku 23 př. n. l. odkázal Augustus v době svého vážného onemocnění své prostředky konzulům. Proč již Augustus nedal této, snad nejdůležitější, oblasti pevnou organizační strukturu těžko říci. Nejpravděpodobněji to souvisí s celkovým zaměřením jeho vnitřní politiky, s tím, že pokud možno zachovával republikánské instituce, a také s ohledy, které musel v té

⁸⁾ F. De Martino (1965, str. 806) se domnívá, že tehdy ještě nemohla ani vůbec existovat.

⁹⁾ Umístěna byla zřejmě v chrámu Marta Ultora (Iuven. XIV, 259 a násl.).

době ještě brát na mínění členů starých senátorských rodin, jež by otevřené zřízení takové pokladny nepochybně pobouřilo.

Významnou funkcí císařova finančního ústředí byla od počátku zcela nepochybně povinnost sestavovat státní rozpočet a tedy i koordinovat činnost ostatních pokladen, jak dosvědčuje Suetonius v životopise Augusta: „... *breviarium totius imperii, quantum militum sub signis utique esset, quantum pecuniae in aerario et fiscis et vectigaliarum residuis*“ (Suet. Aug. 101) i Caliguly: „*Rationes imperii, ab Augusto proponi solitas sed a Tiberio intermissas publicavit*“ (Suet. Calig. 16). Opačného názoru je H. B. Mattingly (1957, str. 125, 184), který se domnívá, že až do Claudia dělá císař bilanci sám. Otázkou by pak bylo, proč nevyužívá služeb svých zkušených otroků a zda vůbec bylo možné, aby se této nepochybně časově velmi náročné činnosti věnoval osobně, i když samozřejmě jeho kontrola a konečně schválení tu muselo být.

Rozsáhlé Claudiovy reformy správy římské říše se samozřejmě výrazně dotkly i oblasti fiscu a financí vůbec.¹⁰⁾ Jeho zásluhou dostala finanční správa pevné organizační základy, na nichž mohli jeho následovníci úspěšně stavět. Nejenže CLAUDIUS dal centrálnímu finančnímu úřadu jméno, ale především tento úřad vytvořil jako takový. Skládal se sice i nadále z otroků a propuštěnců, ale nyní již nikoli jako osobních služebníků císaře. Pokud je v této době není možno označit za státní úředníky, oficiální postavení měli určitě. Úřad *a rationibus*, jak se nyní správa fiscu nazývá, měl kompetenci na celém území říše a byly mu podřízeny všechny ostatní fisci přímo, ať již provinční nebo specializované, a senátní finance nepřímé. Jeho představený vystupuje jako správce „*rationes imperii*“ (od ratio — rozpočet, účet). Rozhodně se jeho úloha ale neomezovala jen na pouhý dohled (V. M. Scramuzza, 1940, str. 122). Kromě koordinačních pravomocí a vůbec těch, které by příslušely skutečnému ministru financí, řešil však přímo i některé podružné otázky.¹¹⁾

Představený správy fiscu nese stejné označení jako úřad samotný — *a rationibus*. Prvním jeho vedoucím byl známý Pallas (M. Antonius Antoniae Augustae l. Pallas: Suet. Claud. 28; CIL VI 11, 143, 965, 8170; XIV 2833), podle jména propuštěnec Claudiovy matky. I on, stejně jako ostatní „velcí“ propuštěnci té doby (ab epistulis Narcissus: CIL XV 7500, a libellis Callistus: Zonar. XI 9, Dio LX 3), soustředil ve svých rukou velké pravomoci (o jeho moci Tac. Ann. XIII 14) a je možno ho označit za skutečného ministra („*the Chancellor of the Exchequer*“ — Ch. E.

¹⁰⁾ F. De Martino (1965, str. 806) se dokonce domnívá, že základ Claudiových reforem spočíval právě zde.

¹¹⁾ Na nápis z roku 168 n. l. (CIL VI 455) je doložen jeho příkaz na vydání materiálu, určeného ke stavbě chrámu collegia, další se týká stavby domu procuratora sloupu M. Aurelia (CIL VI 1585^b z roku 193 n. l.).

Smith, 1942, str. 224, pozn. 106). Zásahu na jeho výjimečném postavení měl ale především jeho osobní vliv na císaře. Jaké postavení ale měl mimo finanční sféru, zejména ve vztahu k ostatním sekretářům, není možno přesně určit.¹²⁾

Rozsah úkolů a rationibus se vlastně proti Augustově době příliš nezměnil, rozdíl je ale v tom, že nyní dostaly oficiální charakter. I nadále mu podléhá i osobní majetek císaře (M. Rostovtzeff, 1895 a násl., str. 136), ovšem nyní jako nejvyššímu „účetnímu“ říši a navíc pouze nepřímo prostřednictvím úřadu a *patrimonio* vytvořeného také Claudiem. A rationibus nyní stojí v čele velkého úřadu, který odpovídá významu a rozsahu jeho činnosti a je schopen plnit všechny úkoly, které od něj císař požaduje. Personál tvoří i nadále, jako ostatně po celou dobu principátu, otroci a propuštěnci: „*adiecit et libertorum servorumque nomina a quibus ratio exigi posset*“ (Suet. Aug. 101). Jeho bezprostřední podřízený a zároveň i zástupce je *adiutor*.¹³⁾ Objevují se zde otroci (Astylus: CIL VI 8419, Felix: CIL VI 9038, Hilarus: CIL VI 5305) stejně jako propuštěnci (např. Crispinus: CIL VI 8417) a *adiutor* zřejmě má na starosti příjmy fiscu (M. Rostovtzeff, 1895 a násl., str. 137). Vlastní úřad a rationibus se skládal z rozsáhlých sekcí pod úředníky nazývanými *proximi* (např. M. Aurelius Aug. l. Marcion proximus rationum: CIL III 348) a *melloproximi* (M. Aurelius Aug. lib. Isidorus melloproximo a rationibus: CIL VI 8425). Jeho součástí byl i centrální finanční archív (*tabularium*), kterému podléhaly všechny ostatní archívy u jednotlivých fisci a který byl podřízený úředníkovi nazývanému *tabularius* (první je doložen již z Claudiovy doby: Ti. Claudius Aug. lib. Homerus tabular. a rationib.: CIL VI 8426; z pozdější doby například T. Flavius Heracleon: CIL VI 8428). Tito *tabulariové* také řídili velký úřad: *adiutor tabularii* (CIL VI 8429), *custos tabularii* (CIL VI 8431), *optio tabellariorum officii rationum* (CIL VI 8424^a). Není také náhodou, že *proximové* byli relativně často povyšováni na místa prokurátorů. Tak například *proximus Tertiolus* se stal prokurátorem Belgie (CIL X 6092) a již zmíněný Marcion zastával úřad *procurator patrimoni Phrygiae* (CIL III 348). Nebylo sice obvyklé, aby personál propuštěneckého původu dosáhl takové kariéry, ale tento exces je celkem lehce vysvětlitelný mimořádným postavením fiscu.

¹²⁾ Například P. R. C. Weaver (Labeo, 1972, str. 224) ho považuje za nejmocnějšího a M. P. Charlesworth (1952, str. 687) jej řadí za *ab epistulis*. Vždy ovšem půjde pouze o spekulace, protože jejich vzájemné vztahy i místo v celém správním systému bylo zatím dáno jen jejich vztahem k císaři a celkovou politickou konstelací.

¹³⁾ V jiných odvětvích správy je ale jako *adiutor* označován úředník mladší. Tato výjimka u fiscu byla dána specifickým postavením tohoto úřadu (P. R. C. Weaver, Fam. Caes., 1972, str. 238).

Bezprostředními představiteli fiscu v provinciích pak jsou *procuratores fisci* (*Caesaris*). Nepříliš jasné postavení má úředník označovaný jako *a loricatae* nebo *ad loricatam*. O. Hirschfeld (1905, str. 4, pozn. 4) jej vysvětluje jako hlavního pokladníka fiscu, otroka nebo propuštěnce. Spolehlivě je doložen z Traianovy doby dokonce jako ducenární *procurator a loricatae*. Jedná se o L. Vibia Lentula (AE 1913, 143a, b; 1924, 81), který se později stal prokurátorem a *rationibus*, a proto musel tedy úřad *a loricatae* být v té době součástí normálního jezdeckého *cursus honorum*.

Důležitým mezníkem ve vývoji fiscu byla vláda Flaviovců, zejména prvního císaře této dynastie — VESPASIANA, který udělal rozhodný krok k vybudování centrálního fiscu (T. Frank, 1959, str. 45). Výstavba fiscu jako orgánu i odvětví finanční správy je dokončena a představuje nyní jednotný komplex císařských státních financí, reprezentujících moc císaře a zároveň je vyjádřením i jeho svrchovanosti. Výstižně charakterizuje úkoly a *rationibus* v této době Publius Papirius Statius: „*sanctarum digestus opum, partaeque per omnis divitiae populos magnique impendia mundi*“ (Stat. III 3, 87—88), když hovoří o práci otce Claudia Etrusca, který byl *a rationibus* za Flaviovců (podrobně k němu viz P. R. C. Weaver, *Fam. Caes.*, 1972, str. 284—294). Plinius o náčelníkovi fiscu říká, že je „*custos principalium opum*“ (Plin. Ep. 8, 6). I nadále zřejmě ale stojí v čele propuštěnec, přestože jako např. otec Claudia Etrusca dostává někdy *equitu* a možná nese již i titul *procurator a rationibus*.¹⁴⁾ První *a rationibus* jezdeckého původu jsou ale bezpečně doloženi až za vlády Traianovy (Cn. Pompeius Homullus: CIL VI 1628 = ILS 1385, L. Vibius Lentulus: AE 1913, 143a, b), což odpovídá i celkové tendenci patrné za jeho vlády, kdy „velké“ palatinské úřady jsou svěřovány příslušníkům jezdeckého stavu a vlastní výkon, alespoň podle H. G. Pflauma (1950, str. 55), připadá propuštěncům.

Největším reformátorem administrativního systému za principátu byl beze všech pochybností HADRIANUS. Jeho vládou končí zároveň období výbojů a pozornost se soustřeďuje především na zabezpečení hranic a vnitřní stabilizaci říše. Přestože jeho „ministr financí“ měl na počátku k dispozici obrovskou sumu 900 miliónů HS, objevily se záhy potřeby nových finančních zdrojů. Jen nově zavedené úřady zařazené do jezdeckého *cursus honorum* totiž odčerpávaly ročně z fiscu 25—50 miliónů HS (T. Frank, 1959, str. 71). Také z těchto důvodů byly omezeny výdaje na armádu, zkráceny hranice na Východě (SHA, Hadr. 53, 5—6) i částečně

¹⁴⁾ Tak se alespoň domnívá O. Hirschfeld (1905, str. 329). Naproti tomu P. De Francisci (1948, str. 267) klade zavedení titulu *procurator* pro vedoucího úřadu *a rationibus* až do doby Hadrianovy a spojuje tak neoddělitelně titul *procurator* s jeho reformami a především s pravidelným nástupem jezdců do tohoto úřadu.

reorganizována správa fiscu. Jednalo se zejména o nahrazení publikánských společností *procuratory* a zřízení úřadu *advocatus fisci*. Především ale byl a *rationibus* zařazen, stejně jako ostatní vedoucí kanceláří a další úředníci, do normálního *cursus honorum* s titulem *procurator Augusti a rationibus* (CIL VIII 164) a zároveň byl tento úřad vyhrazen pro příslušníky jezdeckého stavu. Výjimečně se však i zde později objevují propuštěnci, jako například T. Aurelius Aug. lib. Aphrodisius (CIL XIV 2104) a snad i T. Aelius lib. Proculus (CIL XIV 5309) za Antoninů, nebo jezdcí propuštěneckého původu: Ti. Claudius Secundinus (CIL V 867 = ILS 1339), M. Bassaeus Rufus (CIL VI 1599 = ILS 1326) opět v téže době. Období vlády Antoninů je vůbec možno označit za dobu renesance propuštěnců: „*multum sane potuerunt liberti sub Marco et Vero*“ (SHA Marc. 15). Všichni vedoucí fiscu však prošli plnou kariérou a není zde žádné výjimky, jako například v případě ab epistulis nebo a libellis (F. Millar, 1977, str. 105, a doklady A. L. Smyšljaev, 1982, str. 96). V průběhu 2. století n. l. také dochází k „dualizaci“ a *rationibus*. Jezdecký prokurátor dostává stejnojmenného propuštěneckého zástupce (např. Cosmus Aug. lib.: CIL VI 455, IX 2438, XV 7443) podle praxe, ověřené při správě císařských domén. Po Severovcích je pak i auxiliární *procurator* jezdec, a to v důsledku obecné militarizace státního aparátu. Představený fiscu je na počátku 2. století n. l. již řádný státní úředník, pobírající nemalý příjem 200 000 HS ročně.¹⁵⁾ Zvyšuje se tím prestiž nejen jeho, ale samozřejmě i celého úřadu, který řídí. Jedná se o zkušené muže, kteří jsou detailně seznámeni se všemi oblastmi civilní i vojenské služby. Snad jako nejlepší příklad by mohla posloužit kariéra L. Iulia Vehilia Iuliana (CIL VI 31856 = ILS 1327; AE 1888, 14).

Do rukou jezdců se dostal i významný úřad rozhodce ve finančních sporech fiscu s poplatníky. Hadrian navázal sice pouze na starší praxi, ale tím, že nově vzniklý úřad *advocata fisci* (SHA Hadr. 20, 6: „*fisci advocatum primus instituit*“ a pro pozdější dobu SHA Carac. 8) zařadil na začátek jezdecké kariéry, přidal mu nejen na důležitosti, ale udělal z něj i „čistě“ císařského úředníka.¹⁶⁾ Jako první ale začal omezovat pravomoci magistrátů ve sporech, týkajících se financí, již Tiberius (Tac. Ann. XII, 60).

Teprve roku 53 n. l. zavedl Claudius zvláštní *procuratores* s finanční jurisdikcí v Římě a senátních provinciích a zároveň udělil tuto pravomoc finančním prokurátorům v císařských provinciích (Suet. Claud. 12; Tac. Ann. XII 60).¹⁷⁾ Další změnu provedl císař Nerva, který tyto

¹⁵⁾ Plat ve stejné výši měli jezdečtí *procuratores* nejspíše již za Traiana (H. G. Pflaum, 1950, str. 223).

¹⁶⁾ Jako *advocatus fisci* začínal svoji kariéru např. pozdější císař Septimius Severus.

¹⁷⁾ Do té doby rozhodoval veškeré spory, které se týkaly této oblasti, stejně jako soukromoprávní pře, *iudex privatus*.

úředníky, působící v Římě a Itálii, přejmenoval na *praetores fisci*. Jsou to ovšem úředníci republikánského typu a stojí v čele pouze odvolacího tribunálu.¹⁸⁾ Tato změna se ale provincií nedotkla. I když v tomto případě není důvodu nevěřit literárním pramenům, které připisují obecné zavedení *advocates fisci* Hadrianovi, první epigrafický doklad pro *advocata fisci Romae* se vztahuje až k době Antonina Pia (CIL VIII 1174) a pro *advocata fisci per Italiam* je ještě z pozdější doby (CIL VI 1704). Tuto nesrovnalost je možno vysvětlit tím, že *advocati fisci* byli Hadrianem zavedeni jen v provinciích a vyplnili tak mezeru, která vznikla po předchozím Nervově zásahu. Těchto finančních advokátů byla celá řada, nejenže existovali v každé provincii (např. Baetica: CIL VIII 9249, Narbonensis: CIL VIII 1548, Alpes Maritimae: AE 1888, 132), ale doložení jsou i pro jednotlivá odvětví. Takovým specializovaným advokátem byl případ *fisci advocatus stationis hereditatium et cohaerentium* (CIL VIII 1439).¹⁹⁾ V pozdější době prošel tento úřad neméně složitým vývojem než v 1. a 2. století n. l., i když patrně jen co do názvu²⁰⁾ a rozsah činnosti zůstal zachován.

K dalším změnám v organizaci aparátu fiscu pak dochází za Antoninů, zejména za ANTONINA PIA a MARCA AURELIA. Pomocník *procurator a rationibus* je nyní označován jako *procurator summarum rationum* (CIL VI 1598; AE 1928, 97; CIL VI 1585^b atd.) a je přesně vymezen okruh jeho činnosti.²¹⁾ Současně se stabilizací tohoto úřadu přechází *procurator a rationibus* do nejvyšší platové třídy jezdeckých úředníků — mezi *trecenarie* — s titulem *vir perfectissimus*. *Procurator summarum rationum* je o stupeň níže — *ducenarius* (H. G. Pflaum, 1960 až 1961, str. 74), přičemž i on má svůj vlastní úřad (např. *Pedes n. [Aug.] lib. adiut. summ. rat.*: CIL VI 37743 a podrobně viz M. Rostovtzeff, 1895 a násl., díl 3, str. 84) a později se honosí stejným titulem jako jeho představený. Význam tohoto pomocného *procurator*a vyjde zvlášť najevo při

¹⁸⁾ Soukromoprávní povahu těchto úředníků a zejména činnost *iudices privati* odůvodňuje M. Bartošek (ERP, 1981, str. 157) tím, že *fiscus* měl „povahu soukromého majetku vládnoucího císaře, ale určeného výhradně pro účely státní správy“. Dalším důvodem bylo ale také to, že na počátku principátu neexistovali „státní“ soudci, kteří by mohli spory mezi státní pokladnou a *debitores fisci* rozhodovat. Proto také byl *fiscus* v těchto případech později nejrůznějšími způsoby zvýhodňován, např. zákonným zástavním právem.

¹⁹⁾ Obdobná instituce ostatně existovala i v oblasti soukromých císařských financí, byl to např. *advocatus fisci patrimoni tractus Karthaginis* (CIL VIII 24064).

²⁰⁾ Ve 3. století n. l. se označuje jako *patronus fisci, patronus fiscalium commodarum* (C. T. X 15, 3), *defensor fisci, patronus fisci rationum summarum* (CIL X 1125) a za Constantina *advocatus fisci summae rei* (CIL IX 1682).

²¹⁾ Z dřívější doby pochází sice jeden nápis, který by ukazoval na existenci takového *subprocurator*a (CIL XIV 2008^a): *sub cur. C. Secundini r. Anni Phlegionis Aug. lib.*, je ale natolik mezerovitý, že jsme odkázáni jen na použití analogie s jinými kanceláři.

srovnání jeho platu s příjmem *subpraefecta annonae urbis*, jenž byl pouze centenariem. Kariéry prokurátorů *summarum rationum*, na rozdíl od jejich představených, byly ale vždy přísně civilní (např. CIL VI 1598, 1564; AE 1928, 97; CIL VIII 822). Výraz *summae rationis* označuje pouze jednu ze sfér kompetence vedoucího fiscu, přenesenou nyní na jeho zástupce a jedná se snad o oblast daňových otázek (A. H. M. Jones, 1950, str. 114). To by pak znamenalo, že a *rationibus* rozhoduje i nadále zejména o věcech zásadního významu, sestavování bilancí apod. Prvním *procuratorem* a *rationibus* po tomto částečném rozdělení funkce byl M. Bassaeus Rufus (CIL VI 1599 = ILS 1326) okolo roku 175 n. l. a *procuratorem summarum rationum* L. Aurelius Nicomedes (CIL VI 1598 = ILS 1740) okolo roku 170 n.l. I přes toto poměrně jednoznačné datování pomocí nápisů se ale názory na vznik *procuratury summae rationis* značně různí.²²⁾

V průběhu 3. století se pro a *rationibus* ujal název *rationalis* a vytlačil zcela původní označení (... *timius Amandus*, v. p. *rationalis*: CIL V 858; L. *Luceius Hadrianus*, v. p. *rationalis*: CIL VIII 7043). Poprvé je ovšem tento titul doložen již z doby Antonina Pia (CIL XV 7740: *Cl. Secundinus rat.*), protože ale stejná osoba je na jiném nápisu titulována jako a *rationibus Aug.* (CIL V 867 = ILS 1339), jedná se zřejmě jen o nesprávné zkrácení titulu. Označení *rationalis* nalézáme dokonce i na nápisu z doby Flaviovců (CIL X 6092), zde ale půjde zřejmě jen o člena aparátu. Jinými tituly používanými vedoucími fiscu jsou *rationalis summae rei* (CIL VI 1132, 1145) a *magister summae rei* (Euseb. VII 10, 5). *Procurator summarum rationum* je později titulován jako *rationalis summarum* a pak *magister summarum rationum* (CIL VIII 23963 = ILS 1347: C. *Attius Alcimus Felicianus*; CIL VI 1618: M. *Iulius Serenius*). Příčiny těchto změn příliš jasné nejsou. Souvisí možná s vytvářením *ratio privata* a snad i přechodem části důchodů z *patrimonium* do fiscu.

Na počátku 3. století n. l. je ještě postavení fiscu velmi silné. Pohltil totiž nejen *aerarium populi Romani*, ale i ostatní císařské pokladny. Již za Severovců a zejména pak v období anarchie jeho význam ale rychle upadá. Jednak je od SEPTIMIA SEVERA v soudních záležitostech podřízen *praefectu praetorio* jako zástupci císaře pro tuto oblast a zejména pak v důsledku inflace a přechodu na systém naturálních daní se zmenšuje i okruh jeho působnosti. Fiscu totiž zůstávají jen daně peněžní, vybírané v drahých kovech, správa dolů a mincoven, kdežto naturální daně spravuje *praefectus praetorio*. Za dominátu je pak činnost to-

²²⁾ Do doby Antonina Pia jej klade: F. Millar (1977, str. 77), M. Aurelius: M. Rostovtzeff (1895 a násled., díl 3, str. 84) a L. Pareti (1960, str. 241); Pertinax: G. F. Hertzberg (str. 676); S. Severus: A. Burdese (1966, str. 194).

hoto úředníka omezena na správu veškerých záležitostí, týkajících se drahých kovů, včetně oděvů císaře, úředníků a důstojníků, které jsou jimi zdobený.

DIOCLETIANOVY reformy se ještě přímo aparátu fiscu nijak výrazně nedotkly a celkově se jeho postavení, zejména v důsledku měnové reformy, sice přechodně, ale přece jen upevnilo. I přesto je jeho vedoucí především správcem komplexu státních továren, mincoven apod. Jedinou změnou je přejmenování magistra summarum rationum na výstižnější *vicarius summae rei rationum* (CIL VI 1704 = ILS 1214). Teprve někdy v letech 340—345 (C. T. XI. 7, 5) dostává představený fiscu titul *comes sacrarum largitionum* (někdy též *remuneratium*) a samozřejmě jako ostatní „velcí“ ministři je i on členem consistoria (C. T. XI 39, 5 z r. 362). Ještě předtím je ale jeho úřad v duchu CONSTANTINOVÝCH reforem zcela přestavěn. Tvoří jej nyní několik úzce specializovaných *scrinií*²³⁾ a další odbory pod *primicerii*. Podléhají mu také *praepositi* (později *comites*) *thesaurorum* provinčních pokladen (*thesauri*), jak se nyní nazývají *fisci*, a v diecézích ho zastupují *rationales vicarii*, později *comites largitionum*.²⁴⁾ Po rozdělení římské říše vznikly samozřejmě obdobné úřady v obou částech. Tím byl završen nejen proces byrokratizace císařského finančního aparátu, jehož první znaky můžeme nalézt již v 1. století n. l., ale ustálila se definitivně i jeho organizace.

PŘÍJMY A VÝDAJE

Do fiscu náležely všechny zdroje příjmů z císařských provincií a také část z provincií senátních (Suet. Aug. 40). A *rationibus* kontroloval rovněž prostředky dalších pokladen buď proto, že byly fakticky součástí fiscu, nebo z titulu vedoucího finančního ústředí. Rozhodující část příjmů tvořily daně, přímé i nepřímé, ale i nejrůznější poplatky. Stejně jako otázkám organizační výstavby aparátu věnovali římscí císařové velkou pozornost i zdrojům a způsobům získávání finančních prostředků. Již

²³⁾ *Scrinium aureae massae* (péče o neražené kovy), *scrinium auri ad responsum* (snad mělo na starost návrat zlatých zásob do diecézních skladů), *scrinium vestiarii sacri* (císařský šatník), *scrinium argenti et a miliarensibus* (ražené i neražené stříbro), *scrinium a pecuniis* (měděné mince), *scrinium numerorum* (kalkulace počtů vojáků v jednotkách pro účely darů), *scrinium canonum* (důchodový odbor), *scrinium tabulariorum* (účetárna), *scrinium exceptorum*, *scrinium mittendariorum* (není uvedeno v ND a proto se bude jednat nejspíše o podržený odbor, který vysílal platby do provincií) (podle A. H. M. Jones, 1964, str. 427—428).

²⁴⁾ Podrobně viz ND or. XIII, occ. XI.

AUGUSTUS uspořádal celý daňový systém a zavedl dvě „velké“ přímé daně — z půdy a majetku. I nadále samozřejmě existovaly místní odchylky, pokud to bylo pro fiscus výhodné, např. v Iudei. Navíc tu byla celá řada daní nepřímých, ať již převzatých z období republiky, nebo nově zavedených.

Tak, jak stoupaly finanční potřeby římského státu (platy nově zavedeným úředníkům, armáda, frumentace, alimentace apod.), hledali císařové i nové zdroje příjmů. Nacházeli je v zavádění nových daní a zvyšování stávajících. Samozřejmě tato opatření doléhala především na provincie a často reakce jejich obyvatel působila ústřední vládě i nemalé potíže, jako tomu byla například při povstání Boudiky. I v tomto obecném trendu se ale vyskytly menší či větší excesy, ovšem bez delšího trvání a byly diktovány především snahou o líbivou politiku, například císař Nero navrhl roku 58 senátu zrušení vectigalů (Tac. Ann. XIII 50—51; Suet. Nero 10, 2). Závažným mezníkem byla *constitutio Antoniniana*, kdy daně, kterým předtím podléhali jen římsští občané, byly vztáhnuty na všechny svobodné obyvatele římské říše. Dalším prostředkem ke zvýšení příjmů bylo i převádění odpovědnosti za vybírání daní přímo na císařské úředníky. Ve 3. století n. l. se ale celý daňový systém, budovaný po více než dvě století, v důsledku inflace i politických zmatků zhroutil. Stát již nebyl schopen zabezpečovat své potřeby z prostředků získávaných z peněžních daní a proto přechází na daně naturální a po vzoru helénistických monarchií jsou zaváděny *liturgie*.²⁵⁾

Přímým daním podléhaly pouze provincie (*tributum provinciale*), protože v Itálii byly zrušeny již roku 168 př. n. l. po získání pokladu makedonských králů. Základní byla daň z půdy, případně jiného majetku, označovaná v císařských provinciích jako *tributum soli* a v senátních nesla název *stipendium*.²⁶⁾ Je pochybné, zda toto terminologické rozlišení mělo kromě označení, kde zdaněný pozemek leží, nějaký praktický význam.²⁷⁾ Kromě tributa soli existovalo i *tributum capitis* (Dig. L 15, 7), kterému podléhalo venkovské obyvatelstvo žijící v původních organizačních formách a některé zvláštní skupiny, jako například Židé, platící denarius z hlavy (Ev. sv. Marka XII 13—17), a na Východě plnilo funkci daně majetkové, živnostenské či daně ze mzdy. Obě byly placeny v penězích.

Fiscus navíc disponoval i tradičními naturálními daněmi z císařských

²⁵⁾ V římské říši ostatně nebyly nijak nové, v Egyptě jsou běžné již v 1. polovině 2. století n. l. (M. Rostovtzeff, 1963, 2. díl, str. 382).

²⁶⁾ „*In eadem causa sunt provincialia praedia quorum alia stipendaria alia tributaria vocamus. Stipendaria sunt ea quae in his provinciis sunt, quae propriae populi Romani esse intelleguntur, tributaria sunt ea quae in his provinciis sunt, quae propriae Caesaris esse creduntur*“ (Gaius II 21).

²⁷⁾ Podrobně F. Grelle, 1963.

provincií (zejména Egypt) a dokonce i z některých senátních (Sicilia, Africa, Sardinia), odváděných v obilí a určených pro zásobování Říma. Označovány byly jako *vectigalia frumentaria*. Na první pohled se může zdát, že rozdělením provincií na císařské a senátní získal Augustus bohatý zdroj příjmů. Efekt této reformy byl ale spíše politický než hospodářský. Většina provincií totiž potřebovala dotace (výjimkou byl například Egypt), protože z místního fiscu, kam plynuly daně, byly hrazeny náklady na udržování vojenských jednotek dislokovanych v provincii a na obranu vůbec. Zejména u provincií nově připojených nebo ležících na exponovaných úsecích hranic — a těch byla většina (Porýní, Podunají, východní hranice) — musely být tyto sumy značné. Za Septimia Severa dostává systém přímých daní již první trhliny a stát proto začíná místo peněz, které rychle ztrácejí svoji hodnotu, vyžadovat nejrůznější munera.²⁸⁾

K tomu, aby systém přímých daní plnil za císařství účinně svoji funkci, bylo třeba nejen jeho reorganizace, ale také pozměnění republikánské praxe, kdy publikáni volně vybírali sumu uloženou provincii. Jezdecké společnosti jsou sice aktivní i ve druhém století a daně jsou i nadále pronajímány,²⁹⁾ ale jejich bezprostřední vybírání je nyní povinností místních úřadů a od počátku 2. století n. l. *de c e m p r i m ů*, rekrutujících se z řad *curialů*. Přestože *societates publicanorum* jsou aktivní při shromažďování přímých daní velmi dlouho a dokonce déle než nepřímých, neměly zdaleka tak volné pole působnosti jako za republiky. Byly totiž kontrolovány finančními *procuratores Augusti*, jmenovanými do každé provincie. Původně plnil takový *procurator* pouze stejnou úlohu jako *quaestor*, měl tedy v péči provinční pokladnu. Brzy se ale stává přímým zástupcem fiscu a přestává podléhat správci provincie. Odpověď na otázku, proč se publikáni udrželi tak dlouho a nebyli nahrazeni císařskými úředníky, když tato republikánská praxe byla v přímém rozporu se základní linií finanční politiky císařů — dostat pod svou bezprostřední kontrolu všechny významné finanční zdroje, je možno nalézt při bližším pohledu na mechanismus vyměřování přímých daní za císařství.

Publikánské společnosti totiž již nevybírají celkovou sumu určenou pro provincii, jak tomu bylo zvykem za republiky. Veškerý majetek provinciálů podléhající zdanění byl oceněn při tzv. provinčním *censu*, ze kterého se vycházelo při vybírání daní. Pozornost, jaká tomu byla věnována, dokumentuje nejlépe Ulpianovo dělení pozemků podle jejich hodnoty do několika kategorií: *arvum, vinea, olivae, pratum, pascua, silva, caedua, lacus piscatorii, portus, salinae* (Dig. L. 15, 4). Za správné provedení *censu* byli až do Hadriana odpovědní provinční správci. Jeho vlastní provedení

²⁸⁾ K jejich jednotlivým typům viz podrobně J.-J. Clamageran, 1961.

²⁹⁾ Tacitus píše o poměrech za Tiberia (Ann. IV 6): „*frumenta et pecuniae vectigales, cetera publicorum fructuum societatibus equitum Romanorum agitantur*.“

bylo ale povinností nižších úředníků, jako byli např. *mensores*, *agrimensores*, či později *censitores*, *inspectores*, *descriptores* a *perequatores* (C. T. tit. De censoribus). Důležitou součástí censu bylo také daňové přiznání poplatníků (*professio censualis*). Na závěr pak byly sestaveny *tabulae (libri) censuales*, které sloužily jako podklad k vlastnímu vybírání daní (podrobně viz J.-J. Clamageran, 1961, str. 73). Po Hadrianovi přechází odpovědnost za vyměřování daňových povinností na zvláštní komisaře — sexagenární jezdecké *procuratores ad census accipiendos*, jmenované pro každou provincii nebo také *censitores*, kteří byli ustavováni pro menší provincie nebo jen oblasti (např. *proc. ad census accipiendos Britanniae*: CIL VI 31863, *Macedoniae*: CIL VIII 10 500, *Aquitaniae*: CIL XI 6011, *Cappadocia et Armenia minor*: CIL XIV 5341; *censitor provinciae Norici*: AE 1907, 70 = ILS 9478, *Brittonum Anavionensium*: CIL XI 5213). Posledně jmenovaní byli ještě kontrolováni senátorskými *legati Augusti pro praetore ad census accipiendos* (např. CIL XIV 3602 = ILS 950, CIL XIV 2925 = ILS 1024). Tento složitý systém byl za daných okolností téměř spolehlivou zárukou, že provinciálové již nebudou vydáni na pospas zvůli publikánských společností, neboť je zároveň zbavil vlivu, jež v provinciích měli a stabilizoval také výši plateb do fiscu.

Nepřímé daně, na rozdíl od přímých, byly placeny veškerým obyvatelstvem římské říše. Některé z nich se ale týkaly jen římských občanů. Velmi brzy připadají všechny buď fiscu, nebo jiným císařským pokladnám (viz výše výklad o *aerariu*). Během celého prvního století je ještě vybírání těchto daní doménou publikánských společností, které jsou běžně označovány jako *conductores vectigalium*, *mancipes*, *socii publici*. Již nyní jsou ale kontrolovány císařskými prokurátory, kteří dokonce v případě, že vybírání některé z daní není zabezpečeno publikány, nastupují na jejich místo a vybírají tuto daň sami (A. M. Duff, 1958, str. 165). Teprve císař HADRIAN nahradil publikánské společnosti *conductory* (Plin. Pan. 37—40), aplikoval tedy v obecném měřítku formu, která se již předtím osvědčila při správě soukromých císařských statků. Tato změna zabezpečila účinnější kontrolu ze strany prokurátorů, kteří pro její usnadnění byli jmenováni ne pro jednu provincii, ale pro celé oblasti (např. CIL XIII 1808, CIL III 4024). *Conductores*³⁰⁾ ovšem nyní již nejsou nájemci daní, ale osoby odpovědné za jejich řádné vybírání, které je povinností městských či místních úředníků a zejména za jejich odvádění (M. Rostovtzeff, 1963, díl I., str. 520) do místního fiscu, spravovaného *dispensatorem* nebo *arcariem* (pokladníkem), který také bezprostředně

³⁰⁾ Hadrianem byli dokonce zařazeni do jezdeckého *cursus honorum* (A. Garzetti, 1953, str. 422).

s conductores spolupracoval.³¹⁾ Na řádné odvádění daní ve městech dohlíželi pak zvláštní *curatores rei publicae*. Tímto způsobem se z činnosti původně velmi výnosné stává nepopulární a tíživý *munus*. Publikánské společnosti ale nemizí úplně. V oblasti zvykových daní, *centesima rerum venalium* a *vicesima manumissionum*, jsou činní až do konce 2. století n. l., kdy jsou spolu s conductores nahrazeni císařskými prokurátory, kteří působí i v senátních provinciích (A. Passerini, 1972, str. 361). Pro každou nepřímou daň je nyní jmenován v provincii či větší oblasti odpovědný císařský úředník, většinou jezdec s platem 60 000 HS ročně (např. procurator XX hereditatum per provincias Narbonensum et Aquitanicum: CIL XIII 1808, procurator quaedresima Galliarum: NS 1914, str. 81 = ILS 9506, procurator quattuor publica Africae: CIL II 1085 = ILS 1408). V Římě existovaly i centrální úřady pro každou daň. Platy jejich prokurátorů byly ovšem odstupňovány podle důležitosti jednotlivých daní, a tedy jejich výnosnosti (např. ducenární proc. XX hereditatum: CIL VI 31032, CIL XIII 1808; sexagenární proc. ad bona damnatorum: CIL XI 6337; proc. XX libertatis: CIL XIV 5344).

Dvě z nejdůležitějších nepřímých daní (*vicesima hereditatum* et *legatorum* a *centesima rerum venalium*) nespádaly do fiscu Caesaris, ale do „sesterského“ *aeraria militaris*. I zbývající ovšem představovaly značný zdroj příjmů. Jednalo se zejména o *vicesima manumissionum* mající velmi dlouhou historii. Zavedena totiž byla podle tradice již v roce 357 př. n. l. (Liv. VII 16, 7). Pro dobu od roku 210 př. n. l. až do počátku císařství o ní ale nejsou žádné zprávy a totéž je možno říci o i *centesima rerum venalium* (viz D. de la Malle, 1905, str. 498). Daň, jmenovaná na prvním místě, byla také označována jako *vicesima libertatis* nebo *aurum vicesimarium*. Vztahovala se pouze na případy, kdy byl otrok propouštěn formou uznanou podle *ius civile* a platili ji proto jen římsští občané, kteří *manumissi* prováděli.³²⁾ Ve 2. století n. l. ale již podle mínění T. Franka (1959, str. 50) ztrácí na důležitosti, takže *constitutio Antoniniana* patrně v tomto případě neznamenal výrazné zvýšení příjmů.

Dále to byla *quinta et vicesima venalium mancipiorum* — 40% daň z prodeje otroků, která byla až do doby Neronovy placena emptorem (Tac. Ann. XIII 31, 2) a vybírali ji vigilové (Dio LV 31, 4). Stálý zdroj příjmů, i když zřejmě nijak rozhodující, představovaly i nejrůznější drobné daně a poplatky: nástupní daň — *aurum coronarium* (Plin. NH XXXIII 54), *vectigal artium* zavedený Alexandrem Severem a placený za povolení živnosti, *vectigal aquaeductibus* (Dig. XIX 1, 41) nebo také *formae* (Dig.

³¹⁾ Kromě nich o daňové důchody pečují i *tabularii* (účetní) a *commentariis* (archivář), který byl ve 3. století n. l. označován též jako *commentariensis*.

³²⁾ Pokud se ale otrok vykupoval z otroctví, platil *redemptus suis nummis* tento poplatek sám.

XXX 1, 39, § 5) za odebírání vody z veřejného vodovodu, *vectigal pro acque forma (cloacarum)* za odvod vody použité (Dig. XXX 1, 39, § 5), *vectigal lenocinii* (CIL III 13750; Suet. Calig. 40), *quadragesima litium* (Suet. Calig. 40) — daň placená z hodnoty sporné věci, daň z potravin (Suet. Calig. 40), *vectigal gladiatorum* (CIL II 6278, str. 1036), *vectigal urinae* a 1/8 výdělku nosičů nebo poplatků za vstup do města Říma: *vectigal foricularium et ansarium promercalium* (CIL VI 1016, 31227) a samozřejmě se jedná také o příjem z pronájmu *ager publicus* a *solarium* — poplatků za povolení stavby na veřejném pozemku.

Snad nejbohatším pramenem příjmů ze všech nepřímých daní byla *portoria-scriptura* (podrobně viz S. J. de Laet, 1949). Cla byla placena při vývozu i dovozu a jejich výše byla určována procentuálně z hodnoty zboží.³³⁾ Vybírána byla nejen na hranicích Itálie s provinciemi — z přechodů přes Alpy (Caes. III 1), ale i v provinčních přístavech (např. *XXXX portuum Asiae*: CIL XIII 1807; *XXX Galliarum et portus*: AE 1905, 152), na hranicích jednotlivých provincií či větších oblastí (např. *publicum portorium Illyrici*: CIL III 4024, VI 1921; *quattuor Africae*: CIL X 6668; *quadragesima Galliarum*: CIL X 6668) a samozřejmě i na hranicích říšských: „*maris Ruberi vectigal a fisco redemit*“ (Plin. NH VI 22, 84). Jak vyplývá ze Suetonia (Caes. 43): „*Peregrinarum mercium portoria instituit*“, byla cla pro dovoz cizího zboží zavedena teprve Caesarem. Portoriím podléhali až na malé výjimky, jako byli například vojáci a úředníci (Suet. Galba 15, Tac. Ann. XIII 51, SHA Comm. 14), vlastně všichni. Výše cel nebyla sice jednotná, ale v podstatě se všechna pohybovala v rozmezí od dvou do pěti procent (Gallia 2,5 %, Africa 2,5 %, Illyricum 5 %, přístavy Hispanie 2—2,5 %, Sicilia 5 %, Asia 2,5 % — doklady viz T. Frank, 1959, str. 49). Jedinou výjimkou bylo progresivní zdanění (25 %) luxusního zboží, dováženého z Indie přes přístavy Rudého moře.

Do státní pokladny plynuly samozřejmě příjmy i z dalších zdrojů, které ovšem až na případ dolů měly nepravidelnou povahu. Spadají sem veškeré pokuty placené obyvatelstvem v celé říši,³⁴⁾ ovšem mimo území Itálie, odkud stále plynuly do aeraria Saturni. Tento pramen sice v porovnání s ostatními nebyl nijak bohatý, ale výstižně ukazuje, že fiscus měl skutečně postavení státní pokladny. Dalším zdrojem příjmů jsou majetky osob, jež zemřely bez dědiců a nezanechaly ani platnou závěť (*orbi*) — *bona vacantia*, nebo byly nezpůsobilé dědit pro zákonnou překážku (*incapacitas*)³⁵⁾ — *bona caduca*. Ve 2. století n. l. byl dokonce zřízen i zvláštní

³³⁾ Příklad na seznam zboží podléhajícího clu viz Dig. De publicanis I 16, § 7.

³⁴⁾ Jednalo se i o pokuty smluvní, pokud se tak strany dohodly (podrobně viz A. Berger, 1911).

³⁵⁾ Buď na základě *lex Iulia de maritandis ordinibus*, *lex Papia Poppaea*, nebo se jednalo o fideikomisy ve prospěch peregriinů, které jsou nárokovány již Hadrianem (Gaius II 285).

centrální úřad pro jejich vymáhání (např. CIL VI 8432 = ILS 1526). Třetí je *bona damnatorum*, o jejímž nárokování jsou první zmínky již ze samotného počátku principátu. Tak roku 26 př. n. l. hlasuje senát o přiřčení majetku Cornelia Galla Augustovi (Dio LIII 23, 7), roku 6 n. l. se jedná o jmění Archelaa z Iudei (Jos. II 7, 3) a další doklad pochází z roku 24 n. l., kdy je Tiberiem nárokována pozůstalost C. Silia: „*liberalitas Augusti avulsa, computatis singillatim quae fisco pretebantur*“ (Tac. Ann. IV 20). Ve 2. století je i zde znám centrální úřad (Ti. Claudius Zeno proc. ad bona damnatorum: CIL XI 6337), takže lze předpokládat, že příjmy takto získávané nebyly patrně právě malé.³⁶⁾ Nárokovány jsou od M. Aurelia a Lucia Vera také poklady (Dig. IL 13, 3, 19). Ve všech těchto případech se nejedná o nic nového, jen byla znovu uvedena do života stará ptolemaiovská praxe jako v tolika jiných případech. Fiscus pobíral nemalé důchody i z dolů, podle T. Franka (1959, str. 4—6) činil roční příjem 450 miliónů HS. I když většina dolů byla za císařství státní (Suet. Tib. 49; Tac. Ann. VI 19), není možno hovořit o státním monopolu a již vůbec ne o monopolu fiscu. Důchody z některých dolů totiž přece jen patřily aerariu Saturni, z jiných patrimoniu a některé, zejména nejrozličnější lomy a doly, kde se netěžily drahé kovy, byly dokonce v soukromých rukách. Z posledně jmenovaných ovšem byly placeny nemalé poplatky, které byly vybírány publikány. Například z lomů na mramor představovaly 1/10 hodnoty celé produkce (C. I. XI 6, 3) a stejné výše byl i *vectigal metallorum*. Státní doly byly řízeny *procuratores*, pocházejícími většinou z řad propuštěnců (např. CIL II 2598, XIV 52), kteří spravovali jednotlivé doly s pomocí značného personálu³⁷⁾ nebo řídili těžbu v celé oblasti (např. proc. argentarium pannonicarum et delmaticarum: AE 1915, 46; CIL III 12721). Tito prokurátoři vydávali pro jim svěřené doly i zvláštní statuty, jmenujme alespoň známý *lex metalli Vipascensi*. Jim pak podléhali nájemci jednotlivých dolů — *conductores*.

Vypočítat všechny oblasti života římské říše, kam plynuly peníze z fiscu, je téměř nemožné a není ani cílem této práce. Bohatost a různorodost této sféry činnosti a rationibus ostatně nejlépe dokumentuje opět P. P. Statius (III 3, 99—102): „*quantum Romana sub omni pila die quantumque tribus, quid templa, quid alti undarum cursus, quid propugnacula poscant aequoris aut longe series porrecta viarum*“. V prvé řadě to ale byly výdaje určené na obranu říše a vnitřní bezpečnost — armádu, loďstvo, městské a pretoriánské kohorty. Základní péče o vojsko sice byla povinností místních úředníků a v první řadě správců provincií, ale pravidelné dotace

³⁶⁾ Doložení jsou *procuratores*, spravující tyto jednotlivé majetky (např. Ulpius Victor proc. ad bona Plautiani: CIL III 1464).

³⁷⁾ O organizaci dolů viz J. Burian, 1954, str. 36 a násl.

byly jistě nezbytné a při větších vojenských operacích nebyly a ani nemohly být tyto značné sumy hrazeny z provinčních fiscí. Z fiscu jsou placeni samozřejmě úředníci a vydělovány prostředky pro obecně veřejné účely: *aquaeductus*, *opera publica*, *viae*, *cursus publicus*, *cura riparum et alvei Tiberis et cloacarum urbis* a další.³⁸⁾ Dále jsou to náklady spojené s ražbou peněz, dotace na *frumentace* a některé další relativně drobnější výdaje, jako byly například až do M. Aurelia platby lanistům ve výši 20—30 miliónů HS ročně a další příležitostná vydání (Suet. Vesp. 18, Tac. Hist. I 46 a 48). Kromě toho vznikaly postupně další potřeby plateb v podobě dotací do *aeraria Saturni* a zejména Nervou zavedených alimentací — částek určených na výchovu mládeže, které byly předávány městům. Traianus je rozšířil do provincií a Hadrianus zřídil zvláštní úředníky pečující o jejich řádné rozdělování a využívání (*praefecti alimentorum*: např. CIL XIV 3609 = ILS 1104, CIL VI 1540 = ILS 1112, CIL VIII 11338 = ILS 1198). Alimentace se tak staly až na krátkou dobu (Commodem byly zrušeny a obnoveny Septimiem Severem) trvalou výdajovou položkou fiscu.

V období pozdní římské říše — dominátu — se stala základem finančního systému a státní ekonomiky vůbec, *annona*, která byla zavedena na základě Diocletianovy reformy. Původně šlo jen o daň dodatkovou, vybíranou stejně jako většina ostatních daní té doby, v naturáliích.³⁹⁾ *Annona* jako daň řádná — *munus canonicus* — byla vybírána na základě ocenění, prováděného *censitores* a prověřovaného každých pět let *inspectores* a *perequatores*. Daňovou jednotkou bylo jednak *iugum* (pro půdu), jednak *caput*, ať již *humana* či *animalium*. Zpočátku bylo *capitatio* vybíráno v penězích, ale brzy se i zde přechází na systém naturální. Vlastní shromažďování daně bylo povinností *susceptores* a *exactores*, kteří byli podřízeni *rationaliovi* provincie, dřívejšímu *procuratoru*. *Annona* v naturální podobě ale nespádala již do sféry fiscu, ale *praefecta praetorio*. V penězích, či alespoň drahých kovech, jsou vybírány již jen polopravidelné mimořádné daně — *munera extraordinaria* — které mají svůj původ částečně již za principátu, jako tomu bylo u *aurum coronarium*. Další jsou zaváděny později, zejména Constantinem. Jednalo se o *collatio lustralis* placené každých pět let vlády císaře (od 5. století dokonce po čtyřech letech) ve stříbře obchodníky a městskými korporacemi. Obdobné bylo *aurum oblativum* placené senátory. Další bylo *collatio glebalis*, uvalované každoročně na senátory a velké vlastníky půdy nebo

³⁸⁾ Doložení jsou specializovaní propuštěnci: M. Aurelius Augg. nn. lib. Epaphroditus exactor operum dominicorum (CIL VI 8480), Patiens Aug. l. tabularius mensorum aedificorum (CIL VI 8933). Podrobně k problematice hrazení veřejných staveb z fiscu Caesaris E. De Ruggiero, 1925, str. 143 a násl.

³⁹⁾ Podrobně k této problematice A. H. M. Jones, 1964, str. 411—469.

siliquantium a *aurum tironicum*. I mimořádné daně ale dostávají nakonec charakter pravidelných daní a celý daňový systém dominátu je tak vlastně založen na legalizovaném státním lupičství.

POKLADNY NAPOJENÉ NA FISCUS

Pro lepší zabezpečení všech úkolů spojených jak s příjmovou, tak i výdajovou oblastí byly zřizovány další pokladny. Označovány byly jako *fiscus*, *aerarium* nebo *ratio* a až na *aerarium militare* a *fiscus frumentarius* byly řízeny propuštěneckými nebo i otrockými *procuratores*. Přestože byly formálně nezávislé a spravované vlastními úředníky a netvořily ani integrální součást *fiscu*, fakticky mu podléhaly. A to nejen jako „říšské účtárně“, ale také proto, že byly z *fiscu* více či méně dotovány a tvořily tak vlastně jeho sekce. Kromě běžných provinčních pokladen (např. Galatia: CIL III 251, Moesia inferior: CIL III 754, Lusitania: CIL II 3235, Gallia Lugdunensis: CIL VI 5197 a podrobně k jejich organizaci E. De Ruggiero, 1888), řízených již od Augusta *procuratores Augusti*, jednalo se především o *aerarium militare*, zřízené Augustem roku 6 n. l. dotací 170 miliónů HS (Suet. Aug. 49). Spravováno bylo třemi *praefecti aerarii militari*,⁴⁰⁾ vybíranými losem z řad senátorů praetorské třídy na tři roky (Dio LV 25). Tito *praefecti* jednak pečovali o příjmy ze dvou daní sem plynoucích, jednak takto získané prostředky rozdělovali mezi vojáky po ukončení jejich služby (Res gestae 17). Do *aeraria militare* byly při jeho zřízení převedeny dvě významné daně a náležely mu až do jeho splnutí s *fiscem* v polovině 3. století. Jednalo se o *centesima (vectigal) rerum venalium* — 10% daň z veřejných prodejů, zřízenou Augustem po skončení občanských válek (Tac. Ann. I 78), později obecnou daň z prodeje (Dig. L 16, 17, § 1). Tiberiem sice byla v souvislosti s připojením Cappadocie v roce 17 n. l. snížena na polovinu (Tac. Ann. II 42) a Caligulou pro Itálii dokonce vůbec zrušena (Suet. Calig. 16; Dio LIX 9), ale již Claudius ji obnovil v původní výši i rozsahu. Nutno zdůraznit, že dokonce ještě Ulpianus ji považoval za značný zdroj příjmů (Dig. L 16, 17, § 1).

Pokud je možno soudit z četnosti nápisů i pozornosti, jakou císaři věnovali organizační výstavbě aparátu — dokonce již z doby Tiberiovy je doložen kontrolor účtů, *supra hereditas* (M. P. Charlesworth, 1952, str. 647) — byla zřejmě výnosnější daň druhá — *vicesima hereditatium*. Zavedena

⁴⁰⁾ CIL III 1071—2, V 5262 a mnoho dalších nápisů. Jejich četnost není ovšem dána důležitostí tohoto úřadu, jsou dokonce někdy řazeni až za *praefecti aerarii* Sargentů, ale tím, že byl zastáván členy senátu.

byla *lege Iulia de vicesima hereditatium* z roku 5 n. l. a podléhala jí všechna dědictví testamentární nebo získaná na základě intestátní posloupnosti a také legáta. Vybírána byla až do zániku Západořímské říše (J.-J. Clamageran, 1961, str. 117). Kromě centrálních ducenárních *procuratores XX hereditatium* (např. CIL VI 31032, CIL III 726, CIL V 867), kteří měli sexagenárního zástupce — *pro magistro XX hereditatium* (např. CIL IX 5835, CIL XI 1326) existoval od Domitiana v každé provincii, a to i senátní, jezdecký *procurator* nebo byl několika provinciím společný (např. *proc. XX hereditatium per Achaia*: CIL VI 8445, *proc. ad vectigal XX hereditatium per Asiam Lyciam Pamphylia Phrygia etc.*: CIL VI 1633).

Jakými „*podfisci*“, které nezabezpečovaly výdaje v žádné oblasti a jejichž úkolem bylo jen zřehlednit příjmy „velkého“ *fiscu*, byly tři pokladny vytvořené Flaviovcí. Dvě z nich soustřeďovaly důchody z nejbohatších provincií. Jednalo se o *fiscus Alexandrinus*, zřízený asi již Vespasianem pro Egypt⁴¹⁾ a *fiscus Asiaticus*, doložený poprvé za Domitiana (CIL VI 8570). Třetím byl *fiscus Iudaicus*, pokladna pro daň z hlavy placenou Židy (Suet. Dom. 12; CIL VI 8604 — *procurator ad capitularia Iudaeorum*).

Zvláštní postavení měl *fiscus (ratio) castrensis* (např. CIL VI 8432). Jeho *procurator* zabezpečoval po finanční stránce běžný chod císařského dvora a byl zároveň představeným veškerého palácového služebnictva. Kromě toho vykonával také dohled nad císařskými majetky a nemocnicemi v městě Římě. Stejně jako *fiscus libertatis et peculiorum* byl zřízen s největší pravděpodobností Claudiem (M. Rostovtzeff, in RE VI, 2, 2385). *Procurator fisci libertatis et peculiorum* (např. T. Aelius Aug. lib. Saturninus: CIL VI 8450; Martialis lib.: CIL VI 8515) měl na starosti *peculia* otroků a propuštěnců, připadajících císaři na základě patronátních práv a také příjmy z jejich samovykupování. Hrazeny z něj byly zejména náklady na udržování kohort *vigilů*. Nabízí se otázka, zda netvořil součást *patrimonia*, kam by zřejmě spíše spadal podle povahy příjmů, jeho výdajová stránka hovoří však jasně pro *fiscus*. Dále to byly dva *fisci*, určené pro zásobování Říma. *Fiscus frumentarius* nebo také *stationis annonae* (např. CIL VI 9626) byl zřízen za Flaviovců (M. Rostovtzeff, in RE, VI, 2, 2385) a spravován *praefectem annonae*, kterému podléhal rozsáhlý aparát; znám je například *tabularius rationis fisci frumenti* (CIL VI 8476). Jemu podřízen byl *fiscus frumentarius Ostiensis* (např. CIL XIV 2045 = ILS 1534). Existovala i celá řada drobných

⁴¹⁾ První doklad ale pochází z doby vlády císaře Tita: *proc. divi Titi Alexandriae* — CIL II 4136 a další např.: *proc. T. Flavius Delphicus* — AE 1888, 130; *proc. Paean Aug. lib.* — CIL XIV 2932.

specializovaných pokladen, jako *ratio ornamentarium* (CIL VI 8950), *ratio aquarum* (CIL VI 8488), *ratio beneficiorum* (CIL VI 1884), *ratio summae choragi* (CIL VI 776) a další (podrobně viz W. Liebenam in RE, I A, 1, 261—262).

Fiscus jako finanční centrum římské říše, plnící zároveň funkci státní banky a ministerstva financí, si udržel za principátu vliv zhruba po 250 let. Teprve okolo roku 260 n. l. ho inflace degraduje, snad jen na koordináční středisko. Nebylo rozdílu, jestli stál v čele propuštěnec nebo jezdec a již vůbec nezáleželo na tom, jestli jeho vedoucí byl postupně označován jako a rationibus, procurator a rationibus, rationalis summae rei, magister summae rei, nebo za dominátu comes sacrarum largitionum. Vždy bylo pro jeho postavení určující, a to také vysvětluje nejružnější výjimky z úřednického cursu (ostatně tak pro něho typické), že fakticky kontroloval celý ekonomický potenciál římské říše a jako přímý zástupce císaře pro tuto oblast ho i řídil a spravoval.

PATRIMONIUM A RATIO PRIVATA

PATRIMONIUM

Kromě sféry státních financí, reprezentovaných aerariem Saturni a především fiscem, existovala i zvláštní oblast správy osobního císařského majetku. Zrekonstruovat přesně její vývoj na základě dochovaných pramenů je daleko obtížnější než u oblasti předchozí. Prameny pro období patrimonium jsou chudší než pro fiscus a k pozdějšímu vývoji, zvláště pak k přechodné době koexistence patrimonium a ratio privata i jeho samotného vzniku, si prameny často protirečí a také epigrafický materiál je více než fragmentární. V poslední době se o zpracování této látky zdáříle pokusil A. Masi (1971), ale ani jeho práce nemohla přinést konečné řešení problému. Pokud nebudou objeveny další pramenné materiály zásadní povahy, což při současném stavu epigrafického bádání je málo pravděpodobné, budou práce na toto téma do značné míry závislé na subjektivním přístupu jednotlivých autorů.

Patrimonium principis (Caesaris) se poprvé objevuje již v *Res gestae divi Augusti* (15, 1; 17, 2; 18) jako jeden ze základních zdrojů, z nichž hradí Augustus své výdaje. Nejen za jeho vlády, ale po celé panování julsko-klaudijské dynastie, je beze vší pochybnosti termín patrimonium označením pro soukromý, čistě osobní majetek císaře. Ne ovšem jako hlavy státu, ale jako každého jiného občana římské říše, i když jistě nerosrovnatelně větší než jakýkoli jiný a v mnoha směrech privilegovaný. Tomu také odpovídá způsob, jakým přechází na nástupce „na základě

dědické posloupnosti“ (A. Masi, 1971, str. 4), tedy podle normálních pravidel dědického práva. Ovšem oba závěry platí jen do té doby, dokud po sobě následující císaři náleží ke stejné rodině, byť na základě adrogací a adopcí. Po „roku čtyř císařů“ dostává pojem „*patrimonium*“ nový obsah. Stává se totiž majetkem korunním, přebíraným od předchůdce a předávaným nástupci bez ohledu na rodinné vztahy. Váže se tedy na císaře jako na hlavu státu a nikoli na osobu. Císařové jím disponují ne jako dědicové (typicky Vespasianus a Nerva), ani ho nenárokuji jako *bona vacantia*,⁴²⁾ ale je spojen přímo s titulem a nastupuje se do něho na základě designace (Plin. Pan. 50, 7). Je to nyní „ústavní důchod spojený s císařskou mocí“, jak výstižně označil jeho podstatu F. De Martino (1965, str. 818).

To, že *patrimonium* existuje jako takové od samotného počátku principátu, je nade vší pochybnost, i když se původně jedná jen o rodový majetek Octavia a Caesara. Názory se ale již rozcházejí v pohledu na to, kdy je zorganizována jeho správa a kdy dostává pevnou organizační strukturu.⁴³⁾ Jeho vývoj byl v tomto směru asi podobný jako u *fiscu*. Za Augusta i Tiberia je spravován stejně jako majetky ostatních nobileů — otroky a propuštěnci. Určit však vztah mezi osobami, které se zabývaly *fiscem* a těmi, které pečovaly o *patrimoniální* statky, pokud v této době nebyly dokonce identické a zda vůbec existovala již nyní nějaká specializace uvnitř rodící se císařské finanční správy, je ale zřehla nemožné.

Význam tohoto úřadu, jeho postavení, rozsah úkolů a nakonec i označení se značně měnilo s časem. Protože císař byl největším vlastníkem půdy nejen v provinciích, ale i v Itálii, musela tomu zákonitě odpovídat i určitá struktura správy. A to nejen místní, ale především ústřední, která by plnila funkci pokladny, do níž plynuly příjmy ze statků a zároveň jednotně řídila činnost císařských prokurátorů. CLAUDIUS proto vytvořil, stejně jako většinu ostatních dvorských kanceláří, úřad *patrimonia* a zorganizoval jeho správu jako samostatného oddělení. Většina autorů se domnívá, že to v této době ještě nebyl zcela nezávislý úřad, ale jen sekce centrální finanční správy, podléhající všemocnému *Pallantovi* (např. S. I. Kovaljov, 1955, str. 57; proti M. P. Charlesworth, 1952, str. 687). Nakolik podřízené postavení propuštěnce, majícího na starost účty soukromých císařových peněz — *ratio patrimonii* — bylo způsobeno silným *Pallantovým* postavením a nakolik záměrem Claudia centralizovat pokud možno co nejvíce finanční správu, dnes již těžko můžeme říci. Již tehdy má ale představený *patrimonia* k dispozici rozsáhlý aparát: *tabularius* (CIL VI 8506, XI 3885), *proximus tabulariorum* (CIL VI 8508,

⁴²⁾ Po Domitianovi například zůstala vdova a po Commodovi kognáti.

⁴³⁾ Do doby panování císaře Augusta klade tuto událost například A. Garzetti (1960, str. 140) a Claudioví ji připisuje H. H. Scullard (1976, str. 303) a M. P. Charlesworth (1952, str. 687).

10233), *commentariis* (CIL XI 3860, VI 8503). Během 1. století n. l. se pak *a patrimonio* stává zcela samostatným úřadem, závislým a odpovědným jen císaři a *fiscu* podléhá jen jako bilančnímu centru.

S prvním jezdcem se v jeho čele setkáváme v mnoha směrech výjimečném období po Neronově smrti. Je jím Sex. Caesius Propertianus (a *patrimonio et hereditatibus*: CIL XI 5028 = ILS 1447) za Vitellia. Ostatně v té době to nebyla žádná výjimka a jezdcí zastávali řadu dříve propuštěneckých funkcí (Tac. Hist. I 58). Pak až na případ Cn. Titinia Octavia Capita (CIL VI 798 = ILS 1448) v době Domitianově zůstává úřadem obsazovaným propuštěnci až do Hadriana. V souvislosti se zařazením úřadu a *patrimonio* do jezdeckého *cursus honorum*⁴⁴⁾ dostává jeho vedoucí nový titul — *procurator a patrimonio*, a výjimečně je také nazýván *procurator ad patrimonii* (CIL VI 31863 = ILS 9011; CIL VI 8499). Zároveň se stává i ducenárním úřadem a zůstává jím až do svého zániku (H. G. Pflaum, 1974, str. 63). O zvláštním postavení úředníka stojícího v čele *patrimonii* na císařském dvoře svědčí i kumulování této funkce v průběhu 1. století n. l. s jinými. Celkem pochopitelný je první případ: a *patrimonio et hereditatibus* (CIL XI 5028). Spíše kuriozitou je pak spojení *patrimonii* s řízením kanceláře císařovy osobní korespondence (CIL VI 798). Vždy se ovšem jednalo o jezce a již to označuje výjimečnost uvedených případů. Během 2. století n. l. dochází i zde k dualizaci. Jezdecký *procurator a patrimonio* dostává propuštěneckého pomocníka nebo přesněji — propuštěneckému správci *patrimonii* je nadřazen jezdecký prokurátor. Jezdec je označován jako *procurator a patrimonio* a propuštěnec *procurator patrimonii*. Tak je to alespoň možno odvodit z CIL VI 31863 (T. Statilius Optatus *proc. Aug. ad patrimonium*) a nápisů, pocházejících zhruba ze stejné doby, dokládajících propuštěnecké pomocníky (Lemnus: CIL VI 8499, Orontes: CIL X 1740).

CÍSAŘŮV MAJETEK

Soukromý majetek římských císařů, tedy prostředky se kterými mohli zcela volně disponovat a nebyli ani v nejmenším omezováni, jako tomu bylo u *fiscu*, byly obrovské a zvětšovaly se s každým císařem. Právě velikost tohoto majetku a tomu odpovídající moc i spojení se státními a veřejnými záležitostmi odlišovalo správce *patrimonii* od ostatních, „čistě“ osobních palácových služebníků, jako byli například a *cubiculo*, a *vestis*, a proto také byl zařazen mezi jezdecké *procuratury*. Z tohoto

⁴⁴⁾ Propuštěnci se objevují výjimečně ale i později (AE 1945, 116, 134).

důvodu je také možno řadit úřad a *patrimonium* mezi ostatní císařské kanceláře. Augustus zanechal ještě „pouhých“ 100 miliónů HS, Tiberius již ale 2700 miliónů HS (T. Frank, 1959, str. 36). Vůbec dobu prvních císařů julsko-klaudijské dynastie, ovšem s výjimkou Gaia, je možno charakterizovat jako období koncentrace majetku, k jehož organizaci přistoupil teprve Claudius. *Patrimonium* se zvětšovalo majetky, které sem plynuly z nejružnějších titulů. Pravidelný a možno říci rozhodující příjem ale představovaly především důchody z císařských domén. Jejich jádro tvořily rodové statky Octaviů a Iuliů a také konfiskace z doby triumvirátu. Toto byl základ pozdějších obrovských držav v Africe, Asii, Hispanii i jinde. V konfiskacích pak pokračovali i další císaři.⁴⁵⁾ Byly to ale i jiné „legálnější“ zdroje jako legáta nebo celá dědictví.⁴⁶⁾ Císařské domény se zvětšovaly také připojováním statků poražených panovníků, pokud se se císař prohlásil, jako Augustus po ovládnutí Egypta,⁴⁷⁾ za jejich dědice a samozřejmě i rodovými statky každého císaře (SHA Ant. Pius. 4, 8).

Kromě půdního majetku, tvořícího základ *patrimonium*, byly jeho součástí také paláce, vily, zahrady a doly. Existovaly dva způsoby, jak se *metallo principis* (Dig. XL 8, 19, 38 pr.) nebo také *metallis Caesariensis* (Dig. XL 8, 13) dostávaly do rukou císařů. Buď jako v předchozím případě prohlášením za dědice vládců, jejichž území bylo připojeno k římské říši (typicky se jedná o Egypt, Lusitanii a Dacii), nebo opět konfiskacemi (např. zlaté a stříbrné doly v Hispanii: Tac. Ann. VI 19, 1). Konečně náleží do *patrimonium* všechny další movitosti i nemovitosti získané zděděním. O jejich významu hovoří i existence zvláštního úředníka *procurator hereditarius*. V 1. století n. l. se jednalo o úřad propuštěnecký, výjimkou je již zmíněný Sex. Caesius Propertianus: CIL XI 5028 v roce 69 n. l., od Hadriana vyhražený příslušníkům jezdeckého stavu.⁴⁸⁾ Jsou to také státní poklady fiktivně děděné po poražených vládci, *manubie* — 1/3 válečné kořisti, na kterou měl císař jako velící generál podle starého zvyku nárok, a dary.

Císařské majetky se nacházely ve všech provinciích, císařských i se-

⁴⁵⁾ Nero například připojil k *patrimoniu* statky Rubellia Plauta v Asii, majetky P. Galla, Cassia Longina, P. Anteia Rufa, Antistia Sociana. Dokonce je možno položit úměru mezi destrukcí staré republikánské aristokracie a rostoucí bohatství císařů (k tomu podrobně M. Gelzer, 1969, kapitola *The Nobility of the Principate*, str. 141–161).

⁴⁶⁾ Augustus takto například získal od Vipsania Agrippy statky na Chersonesu (Dio LIV 29) a od Vedie Polliona u Pansilypu (Plin. NH IX 167; Dio LIV 23).

⁴⁷⁾ P. Bonfante (1940, str. 345) se dokonce domnívá, že celé Ptolemaiovské državy je možno považovat za součást *patrimonium*. Tuto teorii by podpořil CIL XIV 2504, na kterém je C. Aelius Hilarus označen jako *procurator Alexandriae ad rationes patrimonii*, ale bude se asi jednat jen o představeného všech patrimoniálních majetků v této provincii.

⁴⁸⁾ Prvním, po zařazení *procurator hereditarius* do *cursus honorum*, byl T. Haterius Nepos: CIL XI 5213.

nátních. Největší koncentrace ale dosáhly v Africe, kde jejich místní organizace byla také v mnohém typická. Pozoruhodné je, že některé správní metody byly nejdříve odzkoušeny při řízení císařských statků a teprve pak zavedeny do státní sféry. Typicky se jedná o instituci *conductorů* nebo systém duálních *procuratur*, které se podle P. R. C. Weawera (Fam. Caes., 1972, str. 281) objevují na statcích v Asii Minor a Africe již od sklonku 1. století n. l.

Císařské půdní majetky jsou obecně označovány jako *regiones patrimonii* a nesou nejrůznější názvy: *praedio*, *tractus*, *regio*, *saltus*, *pascua*. Význam těchto termínů se měnil s místem,⁴⁹⁾ rozlohou,⁵⁰⁾ hospodářským určením⁵¹⁾ a nepochybně i s časem. I když epigrafického a jiného pramenného materiálu je k dispozici poměrně velmi mnoho, názory na přesný obsah těchto termínů se u jednotlivých autorů značně různí (viz pozn. 49 až 51). Význam pro tuto práci má ale především jejich zařazení do administrativní struktury *patrimonii*, a to je možno z dochovaných pramenů poměrně spolehlivě učinit. Podle celé řady nápisů z Afriky se jmény císařských prokurátorů a oblastmi jejich působení, jako například *tractus Karthaginensis* (CIL VIII 17899/17900), *regiones Hadrumentina* (CIL VIII 23068), *regiones Thevestina* (CIL XIV 5351), *proc. patrimonio per regionem Leptitatum* (CIL VIII 1105), lze vyvodit, že *tractus*, popřípadě *regio*, byly vyššími administrativními jednotkami. Na druhé straně to jsou dochované „ústavy“ statků, např. známá *lex Manciana* z let 93—94 n. l., vydávané jejich správci a snad nejprůkaznější je *rescriptum Commodi de salto Burunitano* (CIL VIII 10570). Již jen pouhým srovnáním názvů vychází najevo, že *saltus* označuje nejnižší stupeň, který ještě měl ve struktuře *patrimonii* význam — statek.

Vlastní organizace administrativy císařských latifundií byla následující: Přímá správa byla rozdělena mezi jednotlivé domény vyjmuté z kontroly městských orgánů, na jehož území ležely. V čele statku (*saltus*) byl *procurator* (např. CIL VIII 705)⁵²⁾ s vlastním úřadem (*dispensator*: CIL VIII 12892, *tabulariensis*: CIL VI 8580, *arcarius*: CIL VI 8575), který řídil chod statku buď přímo, nebo prostřednictvím pronájemců — *conductores* (např. AE 1924, 28—30).⁵³⁾ *Procuratores* na tomto stupni byli propuštěnci, nacházíme ale také, jako například na Sicílii, dvojice propuštěnec—otrok, snad tedy obdobu duálních jezdecko-

⁴⁹⁾ F. G. Savagnone (1900, str. 93) vyslovuje předpoklad, že *saltus* je statek ležící v Africe, *tractus* označuje totéž v Gallii a *regio* v Pannonii.

⁵⁰⁾ A. M. Duff (1958, str. 116) pod termínem *saltus* rozumí jednotlivý statek a *tractus* či *regio* jsou označením vyšší organizační jednotky.

⁵¹⁾ A. Passerini (1972, str. 358) označuje dost nepochopitelně jako *saltus* pastviny a *praedium* je podle něho statek i s hospodářskou budovou.

⁵²⁾ Podrobně D. J. Crawford (1976, str. 57—70).

⁵³⁾ Podrobně D. J. Crawford (1976, str. 49—51).

propuštěneckých procuratur (IGR XIV 284) či jen otroka (CIL X 6977, 7189). Conductor pronajímal především pozemky, označované později jako emphyteutické či vectigální (C. I. V 71, 13; C. T. IV 12, 3), jednotlivým colonům. Většinou se jednalo o římské občany (veterány a přistěhovalce), ale i místní obyvatelé. Zajišťoval také obdělávání nepronajmuté půdy, práce colonů pro centrální potřeby statku a vybíral především poplatky. Ty byly odváděny do *kalendaria* (pokladny statku) a zaznamenávány tabulariem.

Druhý stupeň tvoří jezdecký procurator *tractu* či *regia*, který má také svůj úřad, skládající se z *dispensatora*, *mensora* — místního výběrčího, *adiutora tabularii* (vše CIL VIII str. 1335) a také pokladny (např. *fisci patrimonii tractus Karthaginensis*: CIL VIII 24064). Všechny tracty (regiones) v jedné i více provinciích spolu s dalším patrimoniálním majetkem, který se tu nalézal, byl pak spravován dalším, vyšším procuratorem (např. *proc. patrimonii provinciae Belgicae et duarum Germaniarum* C. Furius Aquila Timesitheus: CIL XIII 1807).⁵⁴⁾ V mnohém zajímavý byl systém jurisdikce, praktikovaný při správě císařských statků. Colonové se totiž mohli domáhat svých práv přímo u císaře, ale jen prostřednictvím místního i oblastního procuratora.⁵⁵⁾ Jisté pravomoci v této oblasti měl a *rationibus*, neboť máme doklady, že zejména při sporných otázkách se obrací strany přímo na něj a nikoli na a *patrimonio* (CIL VIII 10570). Je proto možné, že činnost a *patrimonio* byla omezena jen na vlastní hospodářské problémy, spojené se správou císařova osobního majetku a je to vedoucí fiscu, který i po osamostatnění patrimoniia je nejvyšší autoritou pro veškerou finanční jurisdikci.

Kromě hrazení osobních výdajů císaře a jeho rodiny, provozu a údržby vil, zahrad a všech dalších nemovitostí, platů jeho osobních úředníků a služebníků, byla z patrimoniia placena část nákladů na veřejné stavby.⁵⁶⁾ Odtud bere císař prostředky na doplňování censu senátorů (Tac. Ann. I 75) a Marcus Aurelius dokonce použil zisk z dražby patrimoniálního majetku k úhradě části nákladů na armádu za markomanských válek.

⁵⁴⁾ Tito prokurátoři měli v pozdější době (od S. Severa) platy pohybující se od 100 000 HS do 200 000 HS (H. G. Pflaum, 1950, str. 95).

⁵⁵⁾ Doklady viz D. J. Crawford (1976, str. 52).

⁵⁶⁾ Například Titus po výbuchu Vesuvu, dále Pertinax (SHA Pert. 10) a doložen je i zvláštní propuštěnec M. Ulpius Aug. lib. Thaumastus a *commentariis operum publicorum et rationis patrimonii* (CIL XI 3860), takže se určitě nejednalo jen o jednotlivé akce.

RATIO PRIVATA

Ke konci 2. století n. l. se začíná patrimonium svou povahou přibližovat fiscu, ostatně v praxi bylo jistě vždy nesmírně obtížné udržet odděleně císařský „úřední“ a osobní majetek. Císař s ním již nedisponuje tak volně jako dříve. To vyvolává potřebu vytvořit fondy, které by byly zcela mimo jakoukoli kontrolu, k volnému použití pro zcela soukromé účely. Bezprostředním podnětem k následujícím změnám struktury císařské finanční správy byla možná i celková finanční politika Antoninů. Jedním z jejích základních bodů byla nivelizace fiscu s ostatními majetky (patrimoniem) (M. Rostovtzeff, 1963, díl I, str. 122). V historii císařské finanční správy se to odráží ve vytvoření nové oblasti nazvané ratio (res) privata. Termín „ratio“ (účet) nebyl ve finanční správě nový, již dříve se jím označovala nejrůznější odvětví jako *ratio metallorum*, *ratio operum publicorum* nebo *ratio bibliothecarum*. Nyní byl použit pro císařský osobní majetek. Dalo by se říci, že ratio privata počátku 3. století n. l. má stejnou povahu jako patrimonium prvních císařů. Osobní císařské majetky ve 3. století n. l. nesly různá označení. Nejčastěji jsou ale pojmenovávány jako ratio privata a tento termín je i doložen dříve (AE 1961, 280: T. Aius Sanctus proc. ration. privatae)⁵⁷⁾ než res privata. Objevuje se i výraz *patrimonii privati*, nyní se však již jedná o synonymum pro ratio privata a se starým patrimoniem nemá nic společného.

Někteří autoři, vycházející z titulu „*procurator ad Caesaris praedia dividendae et comprobanda*“, vidí počátek ratio privata již za Hadriana.⁵⁸⁾ Většina ale připisuje jeho vytvoření na základě jedné pasáže v SHA (Sev. 12, 4): „*tuncque primum privatarum rerum procuratio constituta est*“, Septimiovi Severovi.⁵⁹⁾ V tomto prameni je ovšem možno nalézt další pasáž, týkající se tentokrát doby ANTONINA PIA (SHA Ant. Pius 12, 8): „*privatum patrimonium filiae reliquit*“. Z doby panování tohoto císaře je dochován i nápis z Mauretanie Sitifensis, na kterém se vyskytuje proc. rationis privatae (CIL VIII 8810) a další pochází z doby M. Aurelia (AE 1961, 280). A. Masi vyslovil předpoklad, že počátek vytváření ratio privata je nutno hledat již v době Antonina Pia, který část afrických statků vyčlenil jako donaci pro Faustinu (1971, str. 17; a také A. L. Smyšlajev,

⁵⁷⁾ F. Millar (1977, str. 628) datuje tento nápis koncem vlády M. Aurelia.

⁵⁸⁾ Například H. Nesselhauf (1964, str. 91) a A. Passerini (1972, str. 367).

⁵⁹⁾ Například A. Birley (1971, str. 16), M. Cary—H. H. Scullard (1981, vol. 3, str. 195), F. De Martino (1965, str. 818), T. Frank (1959, str. 81), M. Hammond (1959, str. 457), A. H. M. Jones (1964, str. 411 a také 1950, str. 113—114), M. A. Levi—P. Meloni (1965, str. 391), H. Mattingly (1967, str. 126, 184), F. Millar (1977, str. 630), S. N. Miller (1956, str. 27), B. Niese (1921, str. 440), H. G. Pflaum (1950, str. 90), M. Platnauer (1965, str. 183), M. Rostovtzeff (1963, díl I, str. 411 a díl II, str. 614, pozn. 32).

1981, str. 92). A přestože pro období *divi fratres* není až na zmíněný AE 1961, 280 k dispozici více dokladů pro existenci *ratio privata* jako samostatného odvětví a pro dobu od Commoda do Septimia Severa chybí dokonce úplně, je zřejmé, že základy byly položeny již za Antoninů.⁶⁰⁾ SEPTIMIUS SEVERUS je přeměnil v *procuratio hereditatium patrimonii privati* — správu dědičných soukromých majetků. Spolehlivě je to doloženo na CIL X 6657 = ILS 1387 (M. Aquilius Felix *procurator hereditatium patrimonii privati*). Další nápis (AE 1945, 80) pak později označuje téhož M. Aquilia jako *procurator rationis privati Augusti*.⁶¹⁾

Ratio privata sice přebírá funkci *patrimonia* a do jisté míry se stává i jeho nástupcem, ale *patrimonium* nemizí okamžitě po jejím vytvoření. Existuje vedle něho po určitou dobu nadále, i když ztrácí stále více a více na významu. Pro stejné období je doložen *proc. patrimonii* Ti. Claudius Marcellinus (CIL VI 8501^a) a *proc. summae rationis privatae* Septimius Marianus (CIL VI 1630). Po Caracallově již nenalzáme zmínky o úřednících *patrimonia* v Itálii (T. Frank, 1959, str. 81) a po Maximinu Thrakovi mizí z pramenů úplně. Až do konce vlády dynastie Severovců existují tedy vedle sebe vlastně tři centrální oddělení finanční správy — *fiscus*, *ratio privata* a *patrimonium*, i když významná jsou jen první dvě. Je to období koexistence a rozhodně nikoli konkurence nového *ratio privata* a zanikajícího *patrimonia*, každého řízeného vlastním vedoucím. Je možné, že *procurator* a *patrimonio* byl v té době jen propuštěneckým úřadem, tak by to alespoň naznačoval CIL VI 8498 (M. Aurelius Prosentius) a snad byl i podřízen trečenárnímu *procuratoru rationis privatae*,⁶²⁾ jak se domnívá A. H. M. Jones (1950, str. 112, 114). Vyslovit ovšem kategoricky tento závěr na základě pouze jednoho nápisu nelze. Jisté spojení tu však existovalo, a to pravděpodobně velmi těsné, jak ukazuje titul C. Furia S. Aquily Timesitheae — *procurator provinciarum Bithyniae Ponti Paphlagoniae tam patrimonii quam rationum privatarum* (CIL VIII 1807 = ILS 1330). Místní struktura *patrimonia* v provinciích (kromě Itálie) nebyla zrušena a nahrazena novou ani poté, co ústřední úřad *patrimonia* zanikl a byla jen převedena pod správu *ratio privata*. Odpověď na otázku, kam spadá *patrimoniální* majetek po zániku jeho ústředí, není úplně jednoznačná. Je sice pravda, že *ratio privata* byla vytvořena proto, že *patrimonium* se svou povahou sblížovalo s *fiscem*, to však rozhodně neopravňuje k závěru, že tam *patrimoniální* statky byly začleněny (A. M. Duff, 1958, str. 161; M. Hammond, 1959, str. 457; M. Platnauer, 1965, str. 183).

⁶⁰⁾ A. Masi (1971, str. 13, 14, 17) a dále také P. R. C. Weaver (Labeo, 1972, str. 224), P. Frezza (1968, str. 331).

⁶¹⁾ A. L. Smyšlajev (1981, str. 105) považuje prvně zmíněný nápis za doklad o pomocném jezdeckém prokurátoru.

⁶²⁾ Trečenárním byl od Septimia Severa (H. G. Pflaum, 1950, str. 94).

a ratio privata tvoří jen nově konfiskované statky Severovci. Kromě čistě osobního majetku císařů, jako byly vily, zahrady, paláce a další, a které s fiscem rozhodně neměly nic společného, jednalo se především o statky. *Fundi patrimoniales* („staré“ domény) a *fundi rei privatae* (nové konfiskáty) existují vedle sebe po celé 3. století n. l. (doklady viz A. Masi, 1971, str. 60). Spravovány jsou ale jedním ústředím (ratio privata) a teprve na konci tohoto století rozdíl mizí. Valný význam však toto rozlišení nemá, protože císaři volně rozhodují o povaze jednotlivých majetků.

Po předchozím výkladu se zákonitě nabízí otázka, jaký vlastně byl rozdíl mezi patrimoniem a ratio privata, co označovaly tyto termíny na počátku 3. století n. l. O. Karlowa (1885—1901, str. 500 a násl. 841) například vysvětluje res privata jako majetek koruny a patrimonium jako osobní — což sice pravdou je, ale až na počátku 6. století n. l. L. Mitteis (1908, vol. I, str. 359 a násl.) se domnívá, že státní majetek nese označení res privata a korunní patrimonium. Úplně nejasný je pak názor A. Burdense (1966, str. 188), který považuje res privata za korunní majetek a patrimonium za majetek panující dynastie. V podstatě všichni autoři se však shodují na tom, že patrimonium je majetkem korunním a ratio privata soukromým — *patrimonium privatum principis* (např. O. Hirschfeld, 1905, str. 18 a násl. 24 a násl.; A. Masi, 1971, str. 53). A Masi pak výstižně označuje ratio privata jako „*privata substantia dei principis*“ (1971, str. 31).

Vedoucí úřadu ratio privata nesl zpočátku označení *procurator rationis (rei) privatae* (CIL X 6569 = ILS 478). Je až s podivem, kolika různých titulů byl během jediného století držitelem ve srovnání s jinými sekretáři. Ještě v první polovině 3. století n. l. je označován jako *procurator summae rationis privatae* (CIL VI 1630) a pak stejně jako ostatní ústřední vedoucí se stává magistrem. Nejdříve *rei privatae* (CIL III 12044) a pak *rationis (rei) summae privatae* (CIL VIII 23963 = ILS 1347). Jistou pochybnost vzbuzují tituly *proc. summae rat. privatae* a *mag. rat. (rei) summae privatae*, podobající se titulům auxiliárního a *rationibus*. Na druhé straně je však spolehlivě doložen jako zástupce vedoucího tohoto úřadu úředník jiného označení (viz níže).

Ústavní postavení *procuratora* či *magistra rationis privatae* bylo za Septimia Severa prakticky stejné jako *rationaliovo* (Dig. XLIX 14, 6, 1) a později fakticky ještě silnější. Stojí v čele úřadu, jenž je početnější než staré patrimonium,⁶³⁾ ale to nesouvisí ani tak s reorganizací, jako s obecnou militarizací a postupující byrokratizací celé císařské administrativy.

⁶³⁾ Doložen je *proximus commentarior summae privatae*: CIL VI 29682, *dispensator rationis privatae*: CIL V 7752, *adiutor tabulariorum rationis privatae*: CIL VI 8510.

Stejně jako i ostatní vedoucí císařských ústředních úřadů (H. G. Pflaum, 1950, str. 94—95) té doby i *procurator rationis privatae* je *trecenariem* — úředníkem s ročním příjmem 300 000 HS. Doloženo je to spolehlivě u *Sex. Varia Marcella* — *proc. rationis privatae CCC* (CIL X 6569). Jeho zástupcem je od *Septimia Severa* stejnojmenný *procurator* jezdeckého stavu (H. G. Pflaum, 1950, str. 85), ovšem nikoli *ducenární*, jako je tomu u *fiscu*, ale pouze *centenární* (*M. Opellius Macrinus*: SHA *Diadum.* 4, 1 a AE 1945, 80). Mimořádné postavení tohoto úředníka je možno doložit i tím, že jako u jediného ze všech vedoucích kanceláří dochází k osobním vztahům k císařskému titulu. *Auxiliárním procuratorem rationis privatae* a pak i *trecenárním* je pozdější císař *Macrinus* (SHA *Diadum.* 4, 1; *Macr.* 2, 1—5) a v této funkci působil také otec císaře *Heliogabala* (*Dio LXXXVIII* 30).

Kromě majetků, spadajících dříve do *patrimonia*, bylo *ratio privata* rozmnoženo velkými konfiskacemi po ukončení občanských válek za *Septimia Severa*. Jednalo se především o statky *Pescenia Nigra* v Asii, *Clodia Albina* v Gallii a *Hispanii* i jeho přívrženců v Africe a Itálii. Právě posledně jmenované konfiskace vyvolaly radikální zásahy do správy císařského majetku na Apeninském poloostrově a vedly ke zrušení místní *patrimoniální* struktury. Že šlo skutečně o obrovské půdní majetky, které se nalézaly prakticky po celé Itálii, svědčí i řada dochovaných nápisů ze 3. století n. l., vzpomínající jejich správce.⁶⁴⁾ Nemalý vzrůst *ratio privata* znamenalo i připojení majetku *Antoninů* roku 195 n. l.⁶⁵⁾ Místní struktura *ratio privata* je doložena již z doby *Septimia Severa* (SHA *Sev.* 12, 4) a příliš se od *patrimoniální* nelišila. Nadále je nezávislá na místní administrativě a existují jak správci domén (např. *regio Tripolitana*: CIL VIII 11105), *provinciální sexagenární* pověřenci (např. *proc. Ciliciae rationis privatae*: AE 1924, 85; *proc. Maur. Caesariensis*: AE 1930, 47), tak i *prokurátoři* větších oblastí (např. *prov. Belgica et duarum Germaniae*: CIL XIII 1807). V polovině 3. století n. l. se pak mění *místní procuratores* v *magistri summae privatae* (např. *C. Attius Alcimius Felicianus* *magister summae privatae per Salarium Tiburtinam Valeriam Tusciam*: CIL VIII 23948) a na konci téhož století jsou pak známi i *rationales summarum* (PLRE I, str. 1062—1063).

Za *dominátu* zůstává samozřejmě *ratio privata* spolu s *fiscem* a nově vzniklou oblastí *praefectura praetorio* samostatným odvětvím finanční sprá-

⁶⁴⁾ *proc. privat. ration. per Italiam* (CIL VIII 11163), *proc. stat. priv. per Tusciam et Picenum* (CIL III 1464), *proc. per Flaminiam Umbriam Picenum* (CIL VIII 822), *proc. priv. per Salarium Tiburtinam Valeriam Tusciam* (CIL VIII 727), *proc. privatae regionis Ariminensius* (CIL XI 6337).

⁶⁵⁾ Jednalo se vlastně o nárokování fiktivního dědictví *Septimiem Severem*, který prohlásil, že byl *Marcem Aureliem* adoptován (SHA *Sev.* 10, 6).

vy. Jen její vedoucí je místo *magister rei summae privatae* nazýván nej-
dříve za *Constantina rationalis rei privatae* a nejpozději od
roku 342 (C. T. X 10, 6—7) nese titul *comes rei privatae* (ND
or. XIV, occ. XII). Stejně jako dříve i nyní stojí v čele velkého úřadu
(*officia*), který se člení do pěti *scrinií*.⁶⁶⁾ Jako *comes* je tedy doložen
zhruba ve stejné době jako představený *fiscu*. Spolu s *quaestorem sacri*
palatii, *comitem sacrae largitiones* a *magistrem officiorum* tvoří absolutní
špičku v byrokratické úřednické hierarchii pozdní římské říše a samo-
zřejmě je také členem císařské rady (*consistoria*) první třídy. Označován
byl také jako *comes privati aerarii* (C. T. XI 18; VI 9, 2; XII
6, 32), *comes privatarum remunerationum* (C. T. VII 12,
2), *comes privatarum largitionum* (C. T. X 9, 3; VI 9, 1;
VI 30, 16; X 1, 13), *comes privatam* (C. T. XII 1, 120) nebo *co-*
mes sacri patrimonii (Cass. IV 3, 2; 4, 2) a pečuje zejména o cí-
sařské půdní majetky (A. H. M. Jones, 1950, str. 114). Na základě těchto
skutečností je někdy v odborné literatuře charakterizován jako „*Minister*
of Domains“ (W. Ensslin, 1956, str. 390). Ve druhém stupni, na úrovni
diecézí, jej zastupovali *magistri* od *Constantinovy* doby *rationalis*
rei privatae nezávislí na *vicariovi*⁶⁷⁾ (C. T. I 11, *De officio*
comitis rei privatae), kterým sloužili *Caesariani*. Konečně nejnižší
stojí *procuratores* (podrobně A. H. M. Jones, 1964, str. 412) a v po-
sledním stupni to jsou *actores rei privatae*. Vedle této základní
administrativní struktury působí, stejně jako u *largitiones*, *defenso-*
res domus principis (Symm. Ep. 10, 62), obdoba dřívějších *advoca-*
tati fisci.

Ratio privata prošla zhruba stejným vývojem jako dříve *patrimonium*,
i ona se stává postupem doby spíše majetkem korunním než osobním.
Opět se proto začíná vydělovat část statků jako soukromý majetek. Tento-
krát pod označením *domus divina*, termínem, který se sice objevuje již
na konci 2. století n. l., ale teprve ve století třetím a zejména čtvrtém
nabývá významu soukromého majetku císaře nebo císařovny.⁶⁸⁾ Někdy se
sice používá označení *domus divina* i ve smyslu *ratio privata* (C. T. I 32, 2;
X 4, 3; XIII 1, 5; XIV 5, 2), především je tak však označována ona nová
oblast finanční správy. Dalším důvodem jeho vzniku byla pravděpodobně
i velká koncentrace majetku v *ratio privata* a snaha částečnou decentra-

⁶⁶⁾ *Exceptores* byli písaři, *cannones* pečovali o renty, *securitates* vy-
stavovali stvrzenky, *privatae largitiones* pracovali jako pokladníci a *scri-*
nium beneficium mělo v referátu propůjčování pozemků.

⁶⁷⁾ Podle A. H. M. Jonese (1964, str. 50) byli podřízeni diecézním *rationales rei sum-*
mae.

⁶⁸⁾ Určen byl mimo jiné také k vydržování císařského domu (A. H. M. Jones, 1964,
str. 425).

lizací usnadnit jeho správu.⁶⁹⁾ Tentokrát je osobní císařský majetek zorganizován na jiném základě než dříve. Netvoří jej již jednotlivé statky roztroušené po celé říši, ale je soustředěn v obou částech říše do jedné oblasti. Na Západě v Africe pod *rationalis rei privatae fundarum domus divinae per Africam* (N. D. occ. XII 16) a na Východě je situován do Asie a byl spravován *comes domorum divinae per Cappadociam* (C. T. VI 30, 2). Osud domus divina byl v obou částech římské říše odlišný. Zatímco v západní polovině zůstal součástí ratio privata (ND occ. XII 16; A. Masi, 1971, str. 59), na Východě se začal brzy vydělovat. Ještě dříve, než byl tento proces ukončen, přechází mezi léty 390—414 pod správu *praeposita sacri cubiculi* (ND or. X 2) a je tak ještě úžeji spojen s osobou císaře. JUSTINIANUS pak spojil úřad *comes domorum divinae per Cappadociam* s prokonzulátem Cappadocie Prima a zřídil zároveň i úřad *curatores domini cae domus divinae*, odpovědný přímo jemu.

Na počátku 6. století n. l. se znovu objevuje *patrimonium* jako samostatné odvětví. Vlivem tradice nezmizelo ale z pramenů jako technický termín nikdy: *patrimonium nostrum* (C. T. IX 42, 7) *patrimonium sacrum* (C. T. VII 18, 6), *patrimonium quod privatum nostrum est* (C. T. X 1, 8). Všechna tato označení jsou však jen synonyma pro res privata. Důvody i pravý smysl reformy ANASTASIA I., který zřídil úřad *comes sacri patrimonii* (C. I. I 34, De officio comitis sacri patrimonii), jsou nejasné. Nejednalo se asi o správu soukromého majetku. Jednak existuje domus divina a pak v justiniánských pramenech je *patrimonium* označením pro *sacrae largitiones*, nebo *patrimonium per Italiam* (doklady A. Masi, 1971, str. 111). Snad, jak se domnívá A. H. M. Jones (1964, str. 427), se jednalo jen o správu nových konfiskátů. V původním významu existoval *comes patrimonii* (Cass. VI 6) jen po krátkou dobu v Ostrogótské říši.

ZÁVĚR

Postavení centrálních vedoucích jednotlivých úseků finanční správy bylo vzhledem k ostatním císařským sekretářům značně specifické. H. G. Pflaum dokonce ani neřadí *procurator* a *patrimonio* mezi palatinské úřady, i když tam nepochybně patří. I on totiž pečuje o určitou oblast císařských osobních záležitostí a od poloviny 1. století

⁶⁹⁾ K částečné decentralizaci ovšem dochází za císařů Lea a Zenona, kdy res privata je rozdělena na část císaře a císařovny (C. I. XII 59, 10, 3; X 32, 64; III 24, 3; X 32, 66).

n. l. o prostředky, které jako soukromé ani není možno dost dobře označit. Jedním z nejdůležitějších sekretářů byl a *rationibus*, i přesto, že jeho význam ve 3. století n. l. upadá a za dominátu se objevuje ve značně modifikované podobě. Nebyl tak na očích, ani jeho úřad nebyl z těch, které se přímo účastnily politického a právního dění římské říše. Snad právě proto ho i Dio Cassius (LII 33, 5) neřadí vedle a *memoria*, a *libellis* a ab *epistulis*, tedy mezi ty, kteří mají úzké spojení s císařem. Jistě, představený *fiscu* císaře nedoprovází na cestách, to nakonec ani povaha jeho úřadu nevyžaduje, ani se příliš nepodílí na každodenním řízení záležitostí říše. O to větší má však moc nejen jako císařský finanční poradce, ale především jako správce státní pokladny a má jistě také větší samostatnost rozhodování než ostatní sekretáři. Méně suverénní postavení měl a *patrimonio*, ale to bylo dáno již povahou majetku, který spravoval. Význam obou se projevoval i v tom, že poměrně často dosahovali nejvyššího možného stupně kariéry — *praefectury*. Samozřejmě častěji se však jednalo o vedoucí *fiscu*.⁷⁰⁾

Dvě tendence jsou zvlášť zřetelné ve vývoji finanční správy římské říše. Za prvé je to úzké propojení a návaznost státní a „soukromé“ oblasti. A to nejen v tom, že *fiscus* shromažďuje informace z celého systému a *patrimonium* je na něm jako finančním ústředí závislé. Především se jedná o vzájemnou výměnu a přejímání institutů i metod osvědčivších se v jedné oblasti druhou. Další vývojovou linií pak představuje stálé střetávání centralizace s decentralizací. Po celý principát sice existují vedle sebe tři nezávislé oblasti — *aerarium*, *fiscus* a *patrimonium*, které je ke konci nahrazeno *ratio privata*, ale význam mají jen dvě posledně jmenované, z nichž právě *fiscus* je představitelem koncentrace majetku i pravomocí. Na druhé straně existuje celá řada formálně nezávislých pokladen (*aerarium militare*, *fiscus Asiaticus* a další). Císař byl nepochybně zastáncem první linie — centralizační, ale pokud to bylo pro něj výhodné, neváhal jednotný celek opět drobit.

Jedinou finanční oblastí, která měla vždy jen jeden význam, byl *fiscus*. Jednalo se o státní majetek spravovaný císařem jako hlavou státu. Dvojkolejnost zde byla reprezentována *aerariem*, i když se jednalo jen o kolej

⁷⁰⁾ Vedoucí a *rationibus* se nejčastěji stávali *praefecty annonae* (Ti. Claudius Secundinus: CIL VI 867, M. Bassaeus Rufus: CIL VI 1599, C. Iunius Flavianus: CIL VI 1620, Ti. Statilius Optatus: CIL VI 31863, L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus: CIL VI 31856, M. Petronius Honoratus: CIL VI 1625^{a, b}), ale i *praefecty Aegypti* jako uvedení M. Bassaeus Rufus a M. Petronius Honoratus či *praetorio* (opět M. B. Rufus a L. I. Vehilius Gratus I.). U správců soukromého majetku se jedná jen o dva případy: *procurator rationis privatae* Sex. Varius Marcellus dosáhl hodnosti *vice praefectus praetorio et urbi functus* (CIL X 6569) a *magister rei summae privatae* C. Attius Alcinus Felicianus se stal *vice praefectem vigilum*, *praefectem annonae* a posléze *vice praefectem praetorio* (CIL III 822).

vedlejší. *Patrimonium* představovalo zpočátku majetek osobní, či spíše panující dynastie — rodový. S nástupem Flaviovců se stává korunním a za takový je ho možno považovat až do Severovců, kdy jej pohlcuje *ratio privata*. To má nejdříve stejnou povahu jako *patrimonium* v prvních desetiletích principátu. V které době začíná i on nabývat podoby korunních statků není možno určit tak přesně jako u *patrimonia*, ale se vši určitostí to bude již za občanských válek ve 3. století n. l. V té době se také objevuje soubor statků pod jménem *domus divina*, opět s významem osobního majetku, ovšem ne již majetku spojeného s rodinou císaře, ale císaře jako vládce. Rozdíl proti *res privata* je v tom, že s ním nakládá panovník daleko volněji.

Císař byl největším soukromým vlastníkem v římské říši, i když vlastně „omezeným“, protože *patrimonium* bylo spojeno s titulem a tak veškerá normální dědická práva byla irelevantní. Tím také lze vysvětlit stále nové a nové pokusy část majetku podříditi normálnímu právnímu režimu. Je zřejmé, že císař ale také ovládal celou soustavu státních financí. Není pochyb, že *fiscus*, a tedy vlastně císař, disponoval největší sumou raženných peněz, proto také mohl působit i jako „státní“ banka a provádět rozsáhlé finanční operace. Přesto ale principové ještě nemohli otevřeně vystupovat jako absolutní vlastníci říše, i když fakticky v tomto postavení byli a tuto skutečnost si uvědomovali již současníci prvních císařů: „*Caesar omnia habet, fiscus eius privata tantum ac sua, et universa in impero eius sunt, in patrimonium propria*“ (Sen. de benef. VII 6, 3).

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

- AE — L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine (Paris).
- Caes. — C. Iulius Caesar, *Commentariorum de bello Gallico* (Oxford 1937).
- Cass. — Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator, *Variae* (in: *Monumenta Germaniae Historica*, Berlin 1961).
- C. I. — Codex Iustinianus (Berlin 1924, ed. P. Krueger).
- CIL — Corpus inscriptionum latinarum (Berlin 1918).
- C. T. — Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges Novellae ad Theodosianum pertinentes (Berlin 1905, ed. Th. Mommsen, P. M. Meyer).
- DE — E. De Ruggiero (1895 a násl.).
- Dig. — Digesta (in: *Corpus iuris civilis*, Berlin 1928, ed. Th. Mommsen, P. Krueger).
- Dio — Dio Cassius Cocceianus, *Historiarum romanorum quae superunt* (Leipzig 1824, překl. a ed. F. G. Sturzius).
- EE — Ephemeris Epigraphica. *Corpus Inscriptionum Latinarum Supplementum* (Berlin 1872—1913, ed. G. Reimer).
- Euseb. — Eusebios z Caesareie, *Historiae Ecclesiasticae libri X* (The Ecclesiastical History, London—Cambridge [Mass.] 1959, překl. a ed. K. Lake).
- Eutrop. — Flavius Eutropius, *Breviarium ab urbe condita* (Leipzig 1884, ed. C. Wegener).
- Ev. sv. Marka — Evangelium svatého Marka (in: Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona, Ekumenický překlad, Praha 1979).
- Forsch. Eph. — Forschungen in Ephesos veröffentlicht vom Österreichischen archäologischen Institut (Wien).
- Front. de aquaed. — S. Iulius Frontinus, *De aquaeductu urbis Romae* (Paris 1961, ed. P. Grimal).
- Gaius — Gaius, *Institutiones* (Berlin 1884, ed. P. Krüger, G. Studemund).
- IG — Inscriptiones Graecae (Berlin, ed. W. De Gruyter).
- IGR — Inscriptiones Graecae ad res Romanos pertinentes auctoritate et impensis Academiae Inscriptionum et Litterarum humaniorum collectae et editae sub cura R. Cagnat (Paris 1901—1921).
- ILS — Inscriptiones Latinae Selectae (Berlin 1954—1955, ed. H. Dessau).
- Iuven. — Decimus Iunius Iuvenalis, *Satirae* (Paris 1962, ed. P. de Labriolle, F. Villeneuve).
- Jos. — Josephus Flavius, *O válce židovské* (in: *Opera*, Paris 1929, ed. G. Dindorfius).
- Liv. — Titus Livius, *Storia di Roma* (Bologna 1970—1973, ed. G. Vitali).
- Mart. — M. Valerius Martialis, *Epigrammata* (Oxford 1946, ed. W. M. Lindsay).
- ND — Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbi Constantinopolitanae et Latercula provinciarum (Frankfurt am Main 1962, ed. O. Seeck).
- NS — Notizie degli scavi di antichità (Roma).
- Pfl. — H. G. Pflaum (1960—1961).

- PIR — E. Groag, R. Stein, *Prosopographia imperii Romani. Saec. I. II. III.* (Berlin 1933—1943).
- Plin. Ep. — C. Plinius Caecilius Secundus Minor, *Epistulae* (Paris 1955, ed. A.-M. Guillemin).
- Plin. NH — C. Plinius Caecilius Secundus Maior, *Naturalis historiae* (London 1949—1962, ed. D. E. Eichholz).
- Plin. Pan. — C. Plinius Caecilius Secundus Minor, *Panegyricus Traiano imperatori dictus* (in: *Panegyrici Latini*, Paris 1949—1955, ed. E. Galletier).
- PLRE I. — A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire, I: A. D. 260—395* (Cambridge 1971).
- Porph. — Porphyrios z Tyru, *Liber de vita Plotini* (1835, ed. F. Creuzer).
- P. Oxy. — *The Oxyrhynchus papyri* (London 1898—1982).
- RE — Pauly-Wissova, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung* (Stuttgart 1894 a. nsl.).
- Res gestae — *Res gestae divi Augusti* (Oxford 1967, ed. P. A. Brunt, J. M. Moore).
- Sen. de benef. — L. Annaeus Seneca, *De beneficiis* (Paris 1961, ed. F. Préchac).
- SHA — *Scriptores historiae augustae* (Milano 1972, ed. F. Rusconi).
- Stat. — Publius Papirius Statius, *Silvae* (Oxford 1949, ed. J. S. Philimore).
- Suet. — C. Suetonius Tranquillus, *De vita duodecim Caesarum libri VIII* (Bologna 1970, ed. G. Vitali).
- Symm. Ep. — Quinti Aurelii Symmachi quae superunt (Berlin 1961, ed. O. Seeck).
- Tac. Ann. — C. Cornelius Tacitus, *Annali* (Bologna 1970, ed. A. Resta Barille).
- Tac. Hist. — C. Cornelius Tacitus, *Le storie* (Bologna 1970, ed. F. Mascialino).
- Ulp. Reg. — Ulpiani liber singularis regularum (in: *Textes du droit romain*, Paris 1923, ed. P. F. Girard).
- Victor. — Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus* (Leipzig 1961, ed. Fr. Pilchmayer).
- Zonar. — Ionnis Zonaras, *Annales* (Bonn 1844).

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- BARTOŠEK, M. — Administrativní problémy antického Říma do poloviny 3. století př. n. l. (Právněhistorické studie 22, 1979, str. 213—247).
- BARTOŠEK, M. — Encyklopedie římského práva (Praha 1981).
- BERGER, A. — Die Strafklauseln in den Papyruskunden (Leipzig—Berlin 1911).
- BERGER, A. — Encyclopedic Dictionary of Roman Law (New York 1953).
- BIRLEY, A. R. — Septimius Severus. The African Emperor (London 1971).
- BOLLA, S. — Die Entwicklung des Fiskus zum Privatrechtssubjekt mit Beiträgen zur Lehre vom Aerarium (Praha 1938).
- BONFANTE, P. — Storia del diritto romano (Napoli 1940).
- BRUNT, P. A. — The "Fiscus" and its Development (The Journal of Roman Studies 56, 1966, str. 75—91).
- BRUNT, P. A. — Free Labour and Public Works at Rome (The Journal of Roman Studies 70, 1980, str. 81—100).
- BURDESE, A. — Manuale di diritto pubblico romano (Torino 1966).
- BURIAN, J. — Evropské rudné doly za římského císařství, jejich správa a pracovníci v nich (AUC, Praha 1954).
- CARY, M., SCULLARD, H. H. — Storia di Roma (překl. do ital. A. Ca' Rossa, Bologna 1981).
- CIZEK, E. — La Roma di Nerone (Milano 1984).
- CLAMAGERAN, J.-J. — L'imposta dei tempi romani, barbari a feudali in Francia (překl. do ital. S. Stupan, Padova 1961).
- CRAWFORD, D. J. — Imperial Estates (London—Cambridge 1976).
- DE LA MALLE, D. — L'économie politica dei Romani (Milano 1905).
- DE FRANCISCI, P. — Sintesi storia del diritto romano (Roma 1948).
- DE LAET, S. J. — Portorium (Bruges 1949).
- DE MARTINO, F. — Storia della costituzione romana (Napoli, 2. díl: 1973; 3. díl: 1973; 4. díl, 1. část: 1962; 4. díl, 2. část: 1965; 5. díl: 1967).
- DE RUGGIERO, E. — Di un procuratore del fisco Alessandrino (Bulletino dell'Istituto di diritto romano „Vittorio Scialoja“ 1, 1888/1889, str. 261—278).
- DE RUGGIERO, E. — Dizionario Epigrafico di Antichità Romane (Roma 1895 a násl.).
- DE RUGGIERO, E. — Lo stato e le opere pubbliche in Roma antica (Torino 1925).
- DUFF, A. M. — Freedmen in the Early Roman Empire (Cambridge 1958).
- ENSSLIN, W. — The Reforms of Diocletian (in: The Cambridge Ancient History, XII, Cambridge 1956, str. 383—408).
- FRANK, T. — On Augustus and the Aerarium (The Journal of Roman Studies 23, 1933, str. 143—148).
- FRANK, T. — An Economic Survey of Ancient Rome. Vol. 5. Rome and Italy of the Empire (N. Jersey 1959).
- FREZZA, P. — Corso di storia del diritto romano (Roma 1968).
- FRIEDLANDER, L. — Darstellung aus der Sittengeschichte Roms. 4. díl (Leipzig 1921).
- GARZETTI, A. — Aerarium e Fiscus sotto Augusto; storia di una questione in parte di nomi (Athenaeum 31, 1953).
- GARZETTI, A. — L'impero da Tiberio agli Antonini (6. díl Storia di Roma, Bologna 1960).
- GELZER, M. — The Roman Nobility (překl. R. Seager, Oxford 1969).
- GIUFFRÈ, V. — Il „diritto pubblico“ nell'esperienza romana (Napoli 1977).

- GRELLE, F. — *Stipendium vel tributum. L'imposizione fondiaria nelle dottrine giuridiche del II e III secolo* (Napoli 1963).
- HAMMOND, M. — *The Antonine Monarchy* (Papers and Monographs of the American School in Rome 19, Roma 1959).
- HERTZBERG, G. F. — *Storia dello Impero Romano* (Milano, n.d.).
- HIRSCHFELD, O. — *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian* (Berlin 1905).
- CHARLESWORTH, M. P. — *Tiberius* (in: *The Cambridge Ancient History*, X, Cambridge 1952, str. 607—652).
- CHARLESWORTH, M. P. — *Gaius and Claudius* (in: *The Cambridge Ancient History*, X, Cambridge 1952, str. 653—701).
- JONES, A. H. M. — *The Aerarium and the Fiscus* (in: *Studies in the Roman Government and Law*, Oxford 1960, str. 99—114).
- JONES, A. H. M. — *The Later Roman Empire 284—602: A Social, Economic and Administrative Survey*. 1. a 2. díl (University of Oklahoma Press, 1964).
- KARLOWA, O. — *Römische Rechtsgeschichte* (Leipzig 1885—1901).
- KOVALJOV, S. I. — *Storia di Roma*. 2. díl: *L'impero* (Roma 1955).
- KRÁL, J. — *Státní zřízení římské* (Praha 1921).
- LAST, H. — *The Fiscus: A Note* (*The Journal of Roman Studies* 34, 1944, str. 51—59).
- LEVI, M. A., MELONI, P. — *Storia romana dagli Etruschi a Teodosio* (Varese—Milano 1965).
- MASI, A. — *Ricerche sulla „res privata“ del „princeps“* (Milano 1971).
- MATTINGLY, H. B. — *Roman Imperial Civilisation* (London 1967).
- MILLAR, F. — *The Fiscus in the First Two Centuries* (*The Journal of Roman Studies* 53, 1963, str. 29—42).
- MILLAR, F. — *The Emperor in the Roman World (31 B. C. — A. D. 337)* (London 1977).
- MILLER, S. N. — *The Army and the Imperial House* (in: *The Cambridge Ancient History*, XII, Cambridge 1956, str. 1—56).
- MITTEIS, L. — *Das römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diocletianus* (Leipzig 1908).
- MOMIGLIANO, A. — *L'opera dell'imperatore Claudio* (Firenze 1932).
- NESELHAUF, H. — *Patrimonium und res privata des römischen Kaisers* (in: „*Historia-Augusta-Colloquium*“ Bonn 1963, Bonn 1964).
- NIESE, B. — *Manuale di storia romana dalle origini alla caduta dell'impero d'occidente* (Milano 1921).
- PARETI, L. — *Storia di Roma e del mondo romano* (Torino, 4. díl 1955, 5. díl 1960, 6. díl 1961).
- PASSERINI, A. — *Linee di storia romana in età imperiale* (Milano 1972).
- PFLAUM, H. G. — *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire Romain* (Paris 1950).
- PFLAUM, H. G. — *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain* (Paris 1960—1961).
- PFLAUM, H. G. — *Abrégé des procurateurs équestres* (Paris 1974).
- PLATNAUER, M. — *The Life and Reign of the Emperor Lucius Septimius Severus* (Roma 1965).
- ROSTOVITZ, M. — *Fisco* (in: 3. díl E. De Ruggiero, 1895 a násl.).
- ROSTOVITZ, M. — *The Social and Economic History of the Roman Empire I, II* (Oxford 1963).
- SAVAGNONE, F. G. — *La terre del fisco nello impero romano* (Palermo 1900).

- SCRAMUZZA, V. M. — The Emperor Claudius (Cambridge 1940).
- SCULLARD, H. H. — From the Gracchi to Nero: A History of Rome from 133 B. C. to A. D. 68 (London 1976).
- SMITH, CH. E. — Tiberius and the Roman Empire (New York—London 1942).
- SMYSLAJEV, A. L. — Vsadniki vo glave vedomstv imperatorskoj kanceljarii vo II. — načale III. v. n. e. (Vestnik drevnej istorii 2, 1981, str. 91—108).
- STEVENSON, G. H. — The Imperial Administration (in: The Cambridge Ancient History, X, Cambridge 1952, str. 182—217).
- WEAVER, P. R. C. — Schiavi e liberti imperiali (Labeo 18, 1972, str. 218—226).
- WEAVER, P. R. C. — Familia Caesaris: A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves (Cambridge 1972).

PŘÍLOHA

Chronologické seznamy úředníků centrálních finančních úřadů za principátu a na počátku dominátu

I. FISCUS

A. Vedoucí:

1. ?—55 M. Antonius Antoniae Augustae l. Pallas (Suet. Claud. 28; Plin. Ep. VIII 6, 7; Zonar. XI 9; PIR, A, 858)
2. 55—70/1 L. Domitius Phaon Aug. l. a rat. (CIL III 14112; PIR D, 156)
3. 70/1—85 otec Claudia Etrusca (Stat. III 3, 85—105; Mart. VII 40; PIR, C, 763)
4. 85—? Atticus Aug. l. a rationib. (CIL X 6640 = ILS 3338; CIL VI 8408; CIL VI 8410; PIR, A, 1336)
5. o. 112 L. Vibius Lentulus (Forsch. Eph. II 1912, 174, č. 61 a, b = AE 1913, 143; Forsch. Eph. III 1923, 132, č. 46 = AE 1924, 81; Pfl. 66)
6. mezi 103—114 Cn. Pompeius Homullus Aelius Gracilis Cassianus Longinus proc. Aug. a rationibus (CIL VI 1626 = ILS 1385; Pfl. 89)
7. za Hadriana T. Statilius Optatus proc. Aug. a rationibus (CIL VI 31863 = ILS 9011; Pfl. 119)
8. o. 140 L. Valerius Proculus (CIL II 1970 = ILS 1341; Pfl. 113)
9. o. 142 M. Petronius Honoratus proc. a rationibus Aug. (CIL VI 1625^a; CIL VI 1625^b = ILS 1340; CIL XIV 4458; AE 1913, 197; Pfl. 117)
10. o. 144 T. Claudius Secundinus L. Statius Macedo a rationib. Aug. (CIL V 867 = ILS 1339; CIL XIV 2008^a = XV 7740 = ILS 8686; AE 1934, 232; Pfl. 109; PIR, C, 1015)
11. o. 152 T. Furius Victorinus proc. a rat. (CIL V 648 = VI 1937 = XIV 440 = ILS 9002; AE 1907, 152; Pfl. 139; PIR, F, 584)
12. mezi 130—161 C. Iunius Flavianus proc. a rationibus (CIL VI 1620 = ILS 1342; Pfl. 134; PIR, I, 753)
13. za Ant. Pia T. Aelius Aug. lib. Proculus a ra. (CIL XIV 5309 [23, 28]; AE 1909, 49; PIR, A, 237)
14. za a po Ant. Piovi T. Aurelius Aug. lib. Aphrodisius proc. Aug. a rationibus (CIL XIV 2104 = ILS 1475; PIR, A, 1451)
15. o. 165 M. Bassaeus Rufus proc. a rationibus (CIL VI 1599 = VI 31828 = ILS 1326; Pfl. 162; PIR, B, 69)
16. mezi 169—176 Ti. Claudius Vibianus Tertullus a rationibus Aug. (CIL III 7126 = III 6574 = ILS 1344; Pfl. 252; PIR, C, 1049)
17. mezi 169—180 P. Licinius Papirianus proc. Augustorum a rationibus (CIL VIII 1641 = ILS 6818; PIR, L, 229)

18. o. 183 L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus a rationib. (CIL VI 31856 = ILS 1327; AE 1888, 14; Pfl. 180; PIR, I, 615)
19. 10. 12. 186—9. 12. 187 Iulius Candidus a rationibus (AE 1952, 6; PIR, I, 235)
20. 2. století proc. Aug. a rationib. (CIL IX 5440)
21. srpen 193 Aelius Achilles rationalis Augustorum (CIL VI 1585^{a, b} = ILS 5920; PIR, A, 127)
22. konec 2. století M. Aurelius Iulianus a rationibus (CIL VI 1596 = XIV 2463; Pfl. 354; PIR, A, 1537)
23. mezi 193—211 Aurelius Felix procurator a rationibus (IG XIV 1480 = IGR I 227 = ILS 8854; Pfl. 260; PIR, A, 1503)
24. doložen k 26. 3. 211 L. Septimius Antonius Agathonicus a fisco agente (CIL VI 10233; CIL XV 7747 = ILS 8688^a)
25. 222 Aurelius Eubulus procurator a rationibus (Dio LXXIX 21, 1; PIR, A, 1499)
26. mezi 193—235 procurator a rationibus (AE 1946, 95; AE 1949, 184; Pfl. 271)
27. 2./3. století proc. a rationibus (AE 1950, 183)
28. ? tionibus (AE 1942—1943, 19)
29. ? T. Aius Sanctus a rationibus (AE 1961, 280)
30. mezi 222—235 proc. rat. vv. pp. (AE 1913, 82^b = CIL XIV 5309 [22])
31. 238 L. Sep(timius) Agrippinus v. p. a rat(ionibus) (DE 3, 134)
32. mezi 251—252 proc. rat. vv. pp. (AE 1913, 83 = CIL XIV 5309 [26])
33. o. 256 (Pfl.) T. Fulvius Macrianus rationalis Augusti (Euseb. VII 10, 5; Pfl. 350; PIR, F, 549; PLRE, I, 528)
34. o. 260 Aurelius Quirinus mag. summae rei (Euseb. VII 13; PIR, A, 1593; PLRE, I, 760)
35. mezi 263—268 Thaumasius a rationibus (Porph. XIII 12 nn.; PLRE, I, 889)
36. mezi 270—275 C. Valerius Sabinus v. p. rationalis (CIL V 6421; CIL XI 1214; AE 1973, 242; PLRE, I, 794)
37. mezi 270—275 Felicissimus rationalis (Eutrop. IX 14; Victor 35, 6; PIR, F, 140; PLRE, I, 331)
38. 2. pol. 3. stol. (Pfl.), 288 (PLRE, I) (Sep)timius Amandus v. p. rationalis (CIL V 858; PIR, A, 554; PLRE, I, 50)
39. 2. pol. 3. století P. Aelius Dionysius signo Palladius p. v. rationalis (CIL VI 1587 = ILS 1446; PIR, A, 170; PLRE, I, 259)
40. 2. pol. 3. století L. Luceius Hadrianus v. p. rationalis (CIL VIII 7043; PIR, L, 358; PLRE, I, 406)
41. 3. století M. Iulius Strenio Antistianus p. rationalis (AE 1940, 206; PIR, I, 591)
42. za Carina Geminius Festus rationalis v. d. (CIL VI 31380 = ILS 611), v. p. a r. (CIL VI 31384; AE 1889, 59; PLRE, I, 335)
43. 292 Scyrio rationalis (C. I. X, 10, 1)
44. mezi 293—296 Allectus rationalis summae rei (Victor 39, 41; PLRE, I, 45)

45. 303 Adauctus rationalis summae rei (Euseb. VIII 11, 2; PLRE, I, 12—13)
46. mezi 302—304 Valerius Euethius v. p. rat. (AE 1934, 10; PLRE, I, 291)
47. za Diocletiana Basilius Donatianus v. p. rationalis (CIL VI 1121; PLRE, I, 267)
48. za Diocletiana Aemilius Victor v. p. a rat(ionibus) (CIL VI 1120^a; PLRE, I, 959)
49. za Diocletiana Pompeius Cato v. p. rat. (CIL VI 36946 = AE 1903, 10; CIL VI 37129; PLRE, I, 187)
50. za Maximiana L. Iulius Antoninus v. p. rationalis (summae rei) (CIL III 325; AE 1947, 186; PLRE, I, 76)
51. mezi 293—305 Val. Honoratus v. p. rat. s. r. (CIL VI 1132 = ILS 648; PLRE, I, 441)
52. 3./4. století Aurelius Marinus v. p. rat. s. r. (CIL VI 1701^{a, b}; PLRE, I, 560)
53. počátek 4. století (Vinicius?) Caecilianus p. v. bis rational (CIL XI 831 = ILS 1218; PLRE, I, 166)
54. mezi 309—313 Pencetius praefectus summae rei (Euseb. IX 11, 4; PLRE, I, 692)
55. ?mezi 312—324? Valerius Rusticus v. p. rationalis summae rei (CIL VI 1145; PLRE, I, 787)
56. ? M. Aurelius Cocceius Minic(ianus) rationalis (CIL VI 9031 = 33757)

Auxiliární vedoucí:

1. za Antoninů Cosmus Aug. l. a rat. (CIL VI 455; CIL IX 2438; CIL XV 7443 = ILS 1476; PIR, C. 1535)
2. 2. století Candidus (AE 1952, 6)
3. o. 170 L. Aurelius L. Caesaris l. Nicomedes proc. summarum rat. (CIL VI 1598 = ILS 1740; Pfl. 163)
4. o. 172 (Quinct)ilius (sen.) procurator summarum ratio. (CIL VI 1564 = ILS 1452; Pfl. 178)
5. o. 190 M. Aurelius Mindius Matidianus Pollio rationalis du-cenarius (AE 1928, 97; Pfl. 193; PIR, A, 1560)
6. srpen/září 193 Ti. Claudius Perpetuus rationalis (CIL VI 1585^b = ILS 5920; Pfl. 191; PIR, C, 958)
7. o. 200 M. Aur(elius) proc. summar. rat. (CIL X 1785 = ILS 6333; PIR, A, 1435)
8. o. 239 C. Attius Alcimus Felicianus mag. su(. .)um rationum (CIL VIII 23963 = ILS 1347; AE 1894, 53; Pfl. 327; PIR, A, 1349)
9. po 239 M. Iulius Serenius mag. summ. (CIL VI 1618; CIL VI 31832; PIR, I, 568)
10. někdy po 161 L. Satrius Silvinus p. s. r. (CIL V 536^a)
11. ? proc. rationum summarum (AE 1933, 273)
12. ? Phoebus Actes Aug. l. l. proc. summ. (CIL VI 930)
13. ? (IG XIV 148 = ILS 8854)
14. ? Eutyches p. r. s. (CIL III 5121 = ILS 1857)

B. Personál:

Adiutor:

1. za Flaviovců	T. Flavius Augusti l. Felix verna a rat. (CIL VI 8422)
2. 1. století	Flavianus Caes. n. serv. adiutor a rationib. (CIL VI 8421)
3. 1. století	Astylus Caesaris ser. a rationibus adiutor (CIL VI 8419 = ILS 1479)
4. poč. 2. století	Hilarus Africani filius Aug. verna adiutor a rationibus (CIL VI 5305)
5. za Hadriana
nebo Antonina Pia	... Anton... Aug. lib. audiut. a r. (CIL VI 8418)
6. za Antoninů	T. Aelius Crispinus Aug. lib. adiutor a rationibus (CIL VI 8417)
7. za Antoninů	Aelius Aug. lib. Chrysanthus adiutor a ration. (AE 1950, 171)
8. za Antoninů	Quintio Aug. adiutor a ration. (CIL VI 8424)
9. 168	Septimianus (nebo Septumanus) Aug. l. adiutor Cosmi Aug. a rationibus (CIL VI 455; CIL IX 2438)
10. za nebo po M. Aureliovi	Felix Caes. n. vern. adiutor rationalium (CIL VI 9033 = ILS 1480)
11. 183	Eutychianus Aug. l. adiut. a rat. (CIL VI 8420)
12. ?	Pallans Caes. n. ser. adiutor a rationib. (CIL VI 8423 = ILS 4997)
13. ?	Pedes n. (Aug.) lib. adiut. summ. rat. (CIL VI 37743)

Adiutor tabularii:

1. za Antoninů	T. Aelius Felix Aug. lib. adiutor a r. t. (CIL VI 8429 = ILS 1647; CIL VI 8430)
2. ?	Spectatus Augg. lib. adiut. tabul. a rationibus Augg. (CIL III 6574 = ILS 1344)
3. ?	... lib. adiut. summ. rat. tab. (CIL VI 37743)

Custos tabularii:

1. za Flaviovců	T. Flavius Aug. l. Agathopus custos tabulari a rationib. (CIL VI 8431)

Melloproximus:

1. za Antoninů	M. Aurelius Aug. lib. Isidorus melloproximo a rationibus (CIL VI 8425 = ILS 1478)

Optio tabularii:

1. za Antonina Pia	T. Aelius Montanus Aug. lib. optio tabellariorum officii rationum (CIL VI 8424 ^a = ILS 1706)

Proximus:

1. poč. 2. století	Hilarianus Aug. l. prox. a rat. (AE 1907, 80 = AE 1954, 65; PIR, H, 176)
2. za Antoninů	M. Aurelius Aug. l. Marcion proximus rationum (CIL III 348 = ILS 1477; PIR, A. 1551)
3. 2.—3. století	Tertiolus Aug. lib. proxim. rational. (CIL X 6092 = ILS 1500)

Tabularius:

1. za Claudia nebo Nerona	Ti. Claudius Aug. lib. Homerus tabular. a rationib. (CIL VI 8426 = ILS 1642)
2. za Claudia nebo Nerona	Ti. Claudius Aug. lib. ... ius tabular. a rationib. (CIL VIII 21008)
3. za Domitiana	Fructus Imp. Caesaris Domitiani Aug. Germanic. Atticianus tabular. a rationib. (CIL VI 8410)
4. za Flaviovců	T. Flavius Heracleon tabulario a rationibus (CIL VI 8428)
5. za Flaviovců	T. Flavius Aug. lib. Delphicus tabularius a ratio. (AE 1888, 130 = ILS 1518; EE 7, 1263)
6. 1. století	Martialis A(ug. lib.) tabulari (CIL VI 8545)
7. za Traiana	Euander Aug. lib. tabul. a rat. (CIL VI 8427)
8. za Antonina Pia	T. Aelius Aug. lib. Saturninus tabul. a rationibus (CIL VI 8450 = ILS 1521; PIR, A, 250)
9. ?	... g... lib. ... ulario ... onibus (CIL VI 33725)
10. za Carina	Chresimus tabul. summarum rationum (CIL VI 1115; PLRE, I, 202)

C. Bez určení:

1. za Tiberia	Antemus Ti. Caes. Aug. l. a rationib. (CIL VI 8409 ^c)
2. za Claudia nebo Nerona	Ti. Claudius Aug. l. Abascantus a rationibus (CIL VI 8411 = ILS 1473; PIR, C, 767)
3. za Claudia nebo Nerona	Ti. Claudius Aug. l. Actiacus a rationib. (CIL VI 8412)
4. za Claudia nebo Nerona	Ti. Claudius Aug. l. Eros a rationibus (CIL VI 8413 = ILS 7859)
5. za Claudia nebo Nerona	Ti. Claudius Aug. l. Felix a rationibus (CIL VI 8413 = ILS 7859; PIR, C, 864)
6. za Claudia nebo Nerona	Claudius l. a rationibus (CIL XI 4360)
7. 1. století	(Claudius nebo Flavius) Crescens Aug. l. a rationibus (CIL VI 8414; PIR, C, 1576)

8. o. 65	Diadumenus Aug. lib. a rationibus (CIL VI 8415 = ILS 1474; CIL X 3347; PIR, D, 66)
9. za Flaviovců	Flavius Epaphroditus Ephebianus Aug. lib. a rationibus (CIL VI 33468)
10. 1. století	Philotimus Aug. l. a ration. (CIL VI 8416)
11. za Commoda	Asclepiodotus a rat. (AE 1961, 280)
12. za S. Severa	Demetrius lib. rational. (AE 1954, 172)
13. ?	Sivirus Aug. a rat. (CIL VI 33724)
14. ?	... thus Aug. a rationibus (CIL VI 37742)
15. ?	Apolaustus Caesaris a rationibus (CIL VI 33467)
16. ?	 a rationib. (CIL VI 33736)
17. ?	 a ration. (CIL VI 31529)

Poznámky:

- ¹⁾ Pořadí vedoucích č. 1—4 převzato i s datováním z P. R. C. Weaver (Fam. Caes. 1972, str. 259, 289).
- ²⁾ Vedoucí č. 13 a 14 podle P. R. C. Weaver (Fam. Caes. 1972, str. 264).
- ³⁾ Pořadí vedoucích a jejich datování č. 5—12, 15—26, 30, 32—34, 36—41 převzato z H. G. Pflaum (1960—1961, díl. 3, str. 1019).
- ⁴⁾ Vedoucí č. 27 identický s vedoucím patrimonium č. 13.
- ⁵⁾ Vedoucí č. 2 působil podle E. Cizek (1984, str. 185) mezi lety 55—68 n. l.
- ⁶⁾ Auxiliární vedoucí č. 1 zařazen podle P. R. C. Weaver (Fam. Caes. 1972, str. 264).
- ⁷⁾ Pořadí a datování auxiliárních vedoucích č. 3—10 podle H. G. Pflaum (1960—1961, díl. 3, str. 1019—1020).
- ⁸⁾ Rekonstrukce tabularia č. 6 podle DE 3, str. 107, 135.
- ⁹⁾ Bez určení č. 8 datován podle DE 3, str. 133.
- ¹⁰⁾ Bez určení č. 10 je podle L. Friedlander (1921, díl. 4, s. 21, pozn. 1) audiutor nebo tabularius.

II. PATRIMONIUM

A. Vedoucí

1. za Vitellia	Sex. Caesius Propertianus a patrim. et heredit. (CIL XI 5028 = ILS 1447; AE 1892, 3; Pfl. 37; PIR, C, 204)
2. za Domitiana	Cn. Octavius Titinius Capito proc. a patrimonio (CIL VI 798 = ILS 1448; AE 1934, 154; Pfl. 60)
3. poč. Hadriana	T. Flavius Titianus proc. patrimonii (CIL XIII 1804; Pfl. 99; PIR, F, 379)
4. za Hadriana	C. Iulius Celsus proc. patrimonii (CIL XI 4453; CIL XIII 1808 = ILS 1455; Pfl. 106 bis; PIR, I, 258)
5. za Hadriana	T. Statilius Optatus proc. Aug. ad patrimonium (CIL VI 31863 = ILS 9011; Pfl. 119)
6. brzy po 147	C. Iul(n)ius Rufus Imp. Antonini Aug. Pii patrimonii proc. (AE 1907, 120; Pfl. 129; PIR, I, 531)
7. o. 158	L. Marius Perpetuus procuratori patrimonii (CIL XIII 1810 = ILS 1389; Pfl. 168)

8. o. 175 T. Flavius Germanus proc. patrimoni (CIL XIV 2922 = ILS 1420; Pfl. 183; PIR, F, 278)
9. za Commoda M. Aurelius Mindius Matidianus Pollio pro. patri. du-
cenarius (AE 1928, 97; Pfl. 193; PIR, A, 1559)
10. 192 P. Livius Larensis procurator patrimoni (SHA Comm.
20, 1; Pfl. 194; PIR, L, 297)
11. mezi 193—211 M. Aquilius Felix proc. rat. patr. (AE 1945, 80), proc.
patrim. (CIL X 6657 = ILS 1387; Pfl. 225; PIR, A, 988)
12. o. 215 Ti. Claudius Marcellinus proc. Aug. a patrimonio (CIL
VI 8501^a = ILS 1487; PIR, C, 921)
13. mezi 193—235 (AE 1946, 95; Pfl. 271)

Auxiliární vedoucí:

1. před 96 Orontes Aug. lib. proc. patrimoni (CIL X 1740 = ILS
1488)
2. před Hadrianem C. Domitius Lemnus Aug. l. proc. patrimoni et hered.
(CIL VI 8499 = ILS 1489)
3. za Antoninů M. Aurelius Prosentius Augg. lib. proc. patrimoni (CIL
VI 8498 = ILS 1738; PIR, A, 1588)

B. Personál:

Audiutor tabularii:

1. ? Q. Alumnus Saturninus Aug. n. (servus) adiut. tabul.
r. p. (AE 1952, 59; AE 1956, 12)
2. ? Urbanus Aug. vern. adiutori tabulari rationis patrimo-
nii (AE 1945, 134; AE 1949, 70)

Commentariis:

1. za Traiana M. Ulpius Aug. lib. Thaumastus a commentariis ope-
rum publicorum et rationis patrimoni (CIL XI 3860 =
= ILS 1603)
2. za Traiana M. Ulpius Aug. l. Fortunatus a comm. rat. patrim.
(CIL VI 8502)
3. ? Marullus Aug. lib. sub seques. a comm. ration. patrim.
(CIL VI 8503)
4. ? Alexander Aug. lib. comm. patrim. (AE 1962, 19)

Custos:

1. ? Bromius custos ration. patrimoni (CIL VI 3962)

Dispensator:

1. ? Felix dispens. arce patrim. (CIL II 1198 = ILS 1659)

Optio tabulariorum:

1. ? Aur. Inachus Aug. lib. option tabell. a riorum ctat. patrimon. (CIL VI 8505)

Proximus tabulariorum:

1. za M. Aurelia a L. Vera Soter Augg. lib. proximus tabular. rationis patrim. (CIL VI 8508 = ILS 1646)
2. 211 Martialis Augg. lib. prox. tab. rationis patrimonii (CIL VI 10233)

Superpositus medicorum:

1. za Flaviovců T. Fl. Paederus Aug. lib. Alcmianus superpositus medicorum ex ratione patrimonii (CIL VI 8504 = ILS 1845)

Tabularius:

1. za Claudia nebo Nerona Ti. Claudius Aug. l. Primigenius tabul. rat. patrim. (CIL VI 8506), tabularius patrimonii (CIL VI 8507)
2. za Claudia nebo Nerona Daius Ti. Claudii Aug. l. tabularius rationis patrimonii Caesarum (CIL XI 3885 = ILS 1643)
3. 1. století Ianuarius Aug. lib. tabulario a patrimonio (CIL V 41 = ILS 1644)

C. Bez určení:

1. za Traiana ... sub cura procurator patrimonii (CIL XV 7303 = ILS 8683)
2. ? ... loco adsignato ab proc. patr. (CIL VI 30983 = ILS 3840)
3. ? lib. Ampliatus ... ionis patrimonii (CIL VI 8509)
4. ? Hermadion Aug. lib. cultoribus Larum Aug. rationis patrimonii (CIL VI 1038)

Poznámky:

- 1) Vedoucí č. 1—13 datováni podle H. G. Pflaum (1960—1961, díl 3, str. 1025).
- 2) Vedoucí č. 13 identický s vedoucím a rationibus č. 27.
- 3) Auxiliární vedoucí č. 2 datován podle DE 3, 104.
- 4) Proximus tabulariorum č. 1 datován podle DE 3, 105.

III. RES (RATIO) PRIVATA

A. Vedoucí:

1. o. 195 M. Aquilius Felix proc. hered. patrim. priva. (CIL X 6657 = ILS 1387), proc. rat. patr. (AE 1945, 80; Pfl. 225; PIR, A, 988)
2. za S. Severa Q. Cerellius Apollinaris proc. rat. privat. (AE 1969—70, 193; PIR, C, 665)
3. mezi 209—211 Sex. Varius Marcellus proc. rationis privat. CCC (CIL X 6569 = ILS 478; Pfl. 237)
4. o. 212 M. Opellius Macrinus privatas curabat (SHA Macr. 2, 1; Pfl. 248)
5. mezi 198—223 Septimius Marianus ...ae rat. priv. (CIL VI 1630; Pfl. 300)
6. poč. 3. století T. Aius Sanctus proc. rat. privatae (AE 1961, 280)
7. o. 241 C. Attius Alcimus Felicianus mag. summae privatae (CIL VIII 23963 = ILS 1347; AE 1894, 53; Pfl. 327; PIR, A, 1349)
8. ? M. Aurelius Tvesianus v. p. a ratione privata (AE 1979, 506)
9. mezi 293—305
nebo 326—337 Tacitus Felix v. p. rat. s. p. (CIL VI 1133; PLRE, I, 333)
10. o. 304 Neratius Apollonides mag. rei privatae (P. Oxy. 2673)
11. poč. 4. století C. Caelius Saturninus signo Dogmatius rationalis privatae (CIL VI 1704 = ILS 1214; PLRE, I, 806)
12. doložen k 11. 3. 319 Priscus rationalis (C. T. X 8, 2; PLRE, I, 1010)
13. mezi 312—324 na Západu Appius Primianus v. p. rat. summae privat. (CIL VI 36952; AE 1900, 98; PLRE, I, 724)
14. o. 325 Flavius Graphicianus mag. rei privatae (P. Oxy. 3125)
15. ? Aelius magister Pr. (ILS 790)

Auxiliární vedoucí:

1. o. 208 M. Opellius Macrinus (SHA Diadum. 4, 1; Pfl. 248)
2. konec 2. století otec císaře Heliogabala (Dio LXXXVIII 30)

B. Personál:

Auditor tabularii:

1. ? Evangelus Aug. lib. adiut. tabular. rat. privatar. (CIL VI 8510 = ILS 1649)

Dispensator:

1. ? Lupercus disp. rationis privatae (CIL V 7752 = ILS 1658)
2. ? Sempronius disp. Augg. ration. privatae (CIL IX 1131)

Proximus commentariis:

1. ?

T. Iulius Eutyhianus prox. comm. summ. privatae
(CIL VI 29682)

Poznámky:

- ¹⁾ Vedoucí č. 1, 3—5, 7 datováni podle H. G. Pflaum (1960—61, díl 3., str. 1020).
²⁾ Podle H. G. Pflaum (1960—61, díl 3., str. 1020) datován centenární auxiliární vedoucí č. 1.

ОРГАНИЗАЦИЯ РИМСКОГО ФИНАНСОВОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРИ ПРИНЦИПАТЕ

Резюме

Важнейшей опорой императорской власти при principate наряду с армией и чиновничеством являлись финансы. На всем протяжении principate существовали три отрасли финансового управления. *Эрарий*, бывшая республиканская государственная казна, которая вследствие лишения доходов постепенно утратила значение, став одной лишь казной города Рим; она воплощала „партнерство“ сената и императора. В формальном отношении она была, правда, независимой, на деле, однако, хотя и косвенно, находилась под влиянием императора. *Фиск* и *патримоний*, позже *рацио привата*, представляли собой императорские казны. Положение обоих указанных ведущих императорских центральных финансовых отделов, которые принадлежали к палатинским чиновникам, было довольно специфическим. Несмотря на то, что они не принимали непосредственного участия в политической жизни, они обладали значительной властью как управляющие государственной или личной казной императора.

Самым важным участком являлся *фиск*. Он, как и *патримоний*, образовался уже при Августе. Вначале он также, как и имущество других членов римского нобилитета, управлялся рабами принцепса и в первый период он носил характер исключительной казни императора, в которую входили все финансовые фонды, находящиеся в его управлении. Только после выделения *патримония* императором Клавдием он становится казной, которой император управляет как глава государства, такой характер *фиска* сохранил в течение всего principate. В то же время осуществилась также строгая организация его управления, была создана организационная структура, во главе которой находился вольноотпущенник с титулом а *рационибус*, такое же название носит все учреждение. Важным пределом в развитии *фиска* стало правление Флавиев. Строение *фиска* как органа и отрасли финансового управления завершилось, став единым комплексом императорских государственных финансов. В конце первого века н. э. руководство указанным учреждением переходит в руки всадников (первыми надежно засвидетельствованными являются Помпей Гомулус и Л. Вибиус Лентулус времен Траяна). *Фиск* как финансовый центр римской империи, исполнявший одновременно функцию государственного банка и министерства финансов, сохранил свое влияние почти на протяжении всего principate. Независимо от того, если во главе находился вольноотпущенник или всадник, и вообще независимо от того, если он постепенно назывался а *рационибус*, прокуратор а *рационибус*, *рационалис* *сумме реи*, или же *магистер сумме реи*. Определяющим моментом его положения — а это объясняет также частые исключения из курса *гонорум* — всегда являлось то, что он фактически контролировал весь экономический потенциал римской империи и в качестве непосредственного представителя императора для этой области он также управлял и руководил им.

Вторую отрасль представлял собой *патримоний*, управлявшийся сначала в рамках *фиска* и с Клавдия образовавший самостоятельную область финансового управления. Вначале он представлял собой личное имущество императора, или же скорее правящей династии, таковым *патримоний* является в течение всего правления династии Юлиев — Клавдиев. Так как имущественная сущность *патримония* после

68—69 гг. н. э. распространяется также на других императоров, то с Флавиями он приобретает характер императорского имущества, тогда же в первый раз появляются во главе учреждения *а патримонии* всадники; таковым можно считать его вплоть до династии Северов, когда оно поглощается *рацио привата*. Образование последнего берет, однако, свое начало уже во время правления Антонина Пия, когда часть африканских имений была выделена в порядке дарования для Фаустины. Основанием указанного был факт, что в конце 2-ого века н. э. *патримоний* стал по своему характеру приближаться к *фиску* и император не распоряжался им уже столь свободно, как раньше. Это вызвало необходимость в образовании неподконтрольных фондов *рацио привата* не образовал, а лишь создал центральное учреждение и построил его структуру. *Рацио привата* принимает на себя, правда, функцию *патримония*, в определенной степени становясь также его преемником, *патримоний*, однако, не исчезает сразу же после его создания. В течение определенного времени они сосуществуют (только после Максимиана Трака он исчезает из источников полностью), хотя *патримоний* все больше и больше теряет свое значение. При династии Северов сосуществуют, таким образом, три самостоятельные отрасли: *фиск*, *патримоний*, *рацио привата*. Это период сосуществования нового *рацио привата* и уходящего в прошлое *патримония*, во главе которых находится свой собственный заведующий. После прекращения *патримония* его местная структура сохранилась, ее только перевели под *рацио привата*. Последнее носило в начале тот же характер, что и *патримоний* в первые десятилетия принципата. В какое время также *рацио привата* начинает приобретать форму императорского имущества — это невозможно установить столь точно, как в случае *патримония*, однако, весьма определенно это имело место уже вскоре после его образования, во время гражданских войн в 3 веке н. э. Тогда наряду с ним появляется также комплекс имений под наименованием *домус дивина*, возникший по тем же основаниям, что и несколько раньше *рацио привата*, опять же со значением личного имущества, на тот раз, однако, не связанного уже с семьей императора, а с любым лицом императора. Разница — по сравнению с *рацио привата* — состоит в том, что император распоряжается им гораздо свободнее.

Разделение на *эрарий*, *фиск*, *патримоний* или *рацио привата* имеет значение прежде всего в отношении административного устройства и организации управления имуществом. Императоры, в качестве высшего авторитета, но также в зависимости от потребностей и даже одной воли, свободно распоряжались в отношении всех финансовых ресурсов в римской империи.

Michal Skřejpek

THE ORGANIZATION OF THE ROMAN FINANCIAL ADMINISTRATION DURING THE PRINCIPATE

Summary

The most important pillar of the imperial power during the Principate were apart from the army and the bureaucracy, the finances. During the whole Principate there existed side by side three branches of the financial administration. The first was *aerarium*, the former republican state treasury, which as the result of withdrawals of incomes gradually lost importance and finally became a mere

treasury of the City of Rome, which embodied the "partnership" of the senate and of the emperor. Formally it was independent but in fact even though indirectly, it was managed by the emperor. *Fiscus* and *patrimonium*, later *ratio (res) privata*, were imperial treasuries. The position of both chiefs of these imperial central financial departments, who belonged to the palatine officers, was very specific. Though they did not directly engage in political affairs, they had great power as the chiefs of the state or of the emperor's personal treasuries.

The most important branch — the *fiscus* came, as well as the *patrimonium*, into being already under Augustus. At the beginning it was run similarly as the property of other Roman nobles by the emperor's slaves. In the first period of the Principate it has the character of the exclusive imperial treasury, which included all financial funds that the princeps was in charge of. Only after the separation of the *patrimonium* by Claudius it becomes the exclusive treasury that is administered by the emperor himself by the virtue of the title Head of the State and the *fiscus* maintained this character throughout the whole Principate. Also in this period its administration is firmly organized and its organization structure formed. Freedmen are placed at the head of the office of the *fiscus* bearing the title *a rationibus*. The whole office is called after them *a rationibus*. The reign of the Flavians was an important milestone in the development of the *fiscus*. The building of the *fiscus*, both as of a body and of the branch of the financial administration is completed by now and forms a uniform complex of the imperial state finances. At the end of the first century A. D. the management of this office is passed over to the equites (the first reliably referred to are Cn. Pompeius Homullus and L. Vibius Lentulus in Trajan's time). *Fiscus* as the financial centre of the Roman Empire performed at the same time the functions of the State Bank and also of the Ministry of Finance. It managed to keep its influence almost throughout the whole Principate. There was no difference whether the chief was a freedman or an eques and it was not at all important if he was called in turn *a rationibus*, *procurator a rationibus*, *rationalis summae rei* or *magister summae rei*. His position was always determined (and that also explains many exemptions from the *cursus honorum*) by the fact that he controlled the whole economic potential of the Roman Empire, and as the direct representative of the emperor in this field, he administered and managed it.

The second branch was formed by the *patrimonium* which was administered at the beginning as a part of the *fiscus* and from the time of Claudius it formed an independent branch of the financial administration. At first it represented the emperor's personal property or more exactly of the ruling dynasty and it maintained this character during the whole reign of the Julio-Claudian dynasty. As the property substance of the *patrimonium* passes on after the year 68—69 A.D. to other emperors, it acquires with the coming of the Flavians the character of crown property (at that time we can for the first time see the equites as the chiefs of the office *a patrimonio*) and as such it is considered until the Severians when it is consumed by *ratio privata*. But the origin of *ratio privata* goes back to the time of the rule of Antoninus Pius when a part of the African estates was excluded as a donation for Faustina. The reason for this change was that in the end of the second century A.D. the character of *patrimonium* began to draw nearer to the *fiscus* and the emperor could not dispose of it as freely as before. This fact provoked the need to form funds that would be beyond any control, for free use for totally private purposes. Septimius Severus did not constitute *ratio privata*, he only established a central office and finished forming its structure. It is true that *ratio privata* takes

over the function of the *patrimonium* and to a certain point it replaces it, but *patrimonium* does not disappear immediately after its establishment. They continue to exist side by side for a certain time henceforth (only after Maximinus Thrax they disappear from sources completely) though *patrimonium* gradually loses importance. Under the Severians there exist next to each other three independent branches: *fiscus*, *patrimonium* and *ratio privata*. It is the time of co-existence of the new *ratio privata* and of the fading out of the *patrimonium*. Each is managed by independent officers. After the extinction of the office of the *patrimonium* its territorial structure was not abolished but only transferred under *ratio privata*, which at the beginning had the same character as *patrimonium* in the first decades of the Principate. We cannot define when *ratio privata* develops the character of the crown properties as exactly as it is the case with the *patrimonium*, but with all certainty it is very soon after its origin during the Civil Wars in the 3rd century A.D. At this time apart from *ratio privata* there appears a complex of estates called *domus divina*, which came into being owing to the same reasons as *ratio privata* some time earlier. It again has the character of private property but now it is not connected with the imperial family, but with each emperor individually. The difference between *ratio privata* and *domus divina* is that the emperor can dispose with the latter much more freely.

The distinction between *aerarium*, *fiscus*, *patrimonium* or *ratio privata* is very important especially in the administrative structure and the organization of the administration of property. The emperors, as the highest authorities, freely disposed of all financial sources of the Roman Empire according to necessity or their own liking.

IURIDICA 1/1988

Redakční rada: prof. JUDr. Antonín Růžek, CSc. (předseda), doc. RSDr. Ján Gronský, CSc. (místopředseda), JUDr. Karel Malý, CSc. (tajemník), doc. JUDr. Jaroslav Drobník, CSc., prof. JUDr. Jaromír Kincl, DrSc., prof. JUDr. ing. Eduard Kučera, DrSc., doc. JUDr. Vladimír Němec, CSc., JUDr. Květoslav Růžička, CSc., prof. JUDr. Jiří Švestka, DrSc., JUDr. Rudolf Vokoun, CSc.

Vydala Univerzita Karlova, Praha
Prorektor-editor prof. RNDr. Václav Prosser, CSc.

Obálku navrhla a graficky upravila Jarmila Lorencová

Dáno do tisku 22. 9. 1987

Vytiskl Tisk, knižní výroba, n. p., Brno, závod 1

Vydání 1.

Náklad 550 výtisků

Brož. 10,— Kčs

46 018

Brož. 10,— Kčs